

Emlékek a színérváraljai zsidókról¹

„Álmomban gyakran látom a jégvirágokat a holdfényben meg-
csillanni a váraljai ablakon.”²

Előszó

Írásomat, sajnos, már irodalomtörténeti jellegűvé vált epizóddal kell kezdenem: hoszszúra nyúlt amatőr futballpályafutásom során 1976 és 1986 között kisebb megszakításokkal nyolc évet játszottam együtt – kispályán – Esterházy Péterrel (1950–2016). A vele kapcsolatos szerteindázó emlékeimet nemrég vettem papírra.³ Ezek egy része arról szól, hogy tudtomon kívül tanúja voltam a „Mester” emblemikus, nimbuszát joggal megalapozó műve, a *Termelési regény (kisssregény)* születésének (Magvető, 1979), amely, tudvalevő, erősen foci-centrikus. S persze magán viseli a jellegzetes, utóbb „árúvédjegy”-nek számító stílusjegyeket: az állandó villódzást, ellenpontozást, a kocsmái anekdoták, focista kiszólások és a filozófiai mélységű elvonatkoztatások laza kevercsét. Mondhatnám, az arisztokrata származás és a kültelki proli-futballistaság senki máshoz nem hasonlító egyvelegét, ami, finoman szólva, nem könnyíti meg az olvasói recepciót. A fordítókat pedig egyenesen kétségbe ejti, hiszen műfordító-tolmács legyen a talpán, aki ezeket a tipikusan „esterházy” szösszeneteket, különösen a futballbetéteket, „egy az egyben” vissza tudja adni németül, angolul vagy mondjuk franciául, kivált, ha sohase rúgott labdába életében. Ezt onnan tudom, hogy 1984 nyarán, épp a Franciaországban rendezett foci-Eb idején (1984. június 12. – június 27.), egy kiérdemesült dunántúli belügyesből szolid „vállalkozóvá” átvedlett (egyébként kerti bútorokkal kereskedő), csak magyarul beszélő úr magántolmácsaként körülbelül egy évvel 1982/1983-as kutatói ösztöndíjam lejárta után ismét Párizsban töltöttem tíz napot, s kevés szabadidőmben felkerestem francia barátaimat. Egyikük, a breton eredetű Michel Prigent (1948–2017), aki 2015 márciusáig magyar történelmet oktatott a párizsi Keleti Nyelvek Főiskoláján

¹ A *Többes kötésben. Magyar-zsidó múltak és égtájak* c. budapesti konferencián 2018. február 5-én elhangzott előadás szerkesztett és jelentősen bővített változata. A szerző itt köszöni meg uno-kabátyjának, id. Kálmán Bélának (Színérváralja, 1943. június 10. – Nagybánya, 2020. január 20.), Kálmán Pálnak (Színérváralja, 1949. november 5. –), Nagy Józsefnek és Szmuck Mártonnak az esszé elkészítéséhez nyújtott segítségét.

² Izsák Majsi egyik, Tel-Avivban élő leányának szíves közlése 2008 júniusában.

³ Borsi-Kálmán Béla: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” I. Válogatott az „aha-élményre”. *Korunk*, 28. (2017a), 10. 89–95.; Borsi-Kálmán Béla: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” II. *Korunk*, 28. (2017b), 11. 105–111. Kötetben: Borsi-Kálmán Béla: *Pseudo-fociesszék. Szélfegyverek a futball, a politika és az irodalom forrásvidékéről*. Budapest, L'Harmattan, 2018. 165–226.

(Sorbonne, INALCO), egy vacsora közben a homlokára csapott: „Jé, te focizol is!” Akkor biztosan tudod franciául, hogy mi a *les*, a *megkerülő*s, az *esernyő*, s főként a „kötény” (alagútcse) s társaik... Szó szót követett s kiderült: az idő tájt együtt élt az apai ágon magyar eredetű Sophie Képès írónővel, aki Járfás Ágnes (*EP* későbbi állandó francia megszólaltatója) társaságában épp a *Termelési regény* francia fordításával birkózott. Így esett, mondhatni sorsszerűen, hogy e *terminus technicusok* épp az én „átadásom”⁴ révén kerültek a poétikus című francia változat⁵ „szövegtestébe...”

Aztán a beszélgetés váratlan fordulatot vett: Sophie, megtudván, hogy Észak-Erdélyből, közelebbről a Partiumból származom, s egyik legfontosabb szakterületem éppen a mindenkori magyar–román viszony (különös tekintettel a 18–20. századra), elmondta, hogy van egy idős, Párizsban élő nagynénje, Eva Kepes (Budapest, 1913 – Párizs, 1994. június 9.), aki egy Berlinben lehúzott év után 1938-ban került Párizsba, s kisebb megszakításokkal ott is töltötte hátralévő életét. Először táncosnőként, aztán színésznőként, utóbb háromgyerekes csalápanyaként. Majd ötvenéves korában úgy döntött: új életet kezd, elvált magyar férjétől, ecseteket, festékestubusokat vásárolt, és berendezett magának egy kis műtermet a Sorbonne-tól pár lépésnyire fekvő rue Cujas egyik bérházának ötödik emeletén, s attól kezdve egyre-másra alkotta szebbnél szebb vásznait.⁶ Sophie, aki akkor már jól tudott magyarul, s szeretne volna kitapogatni családjá magyar felének Erdélybe és a Partiumba nyúló gyökereit, bakfis korában sűrűn kérdezősködött apjától és annak rokonságától, de mintha falba ütközött volna. Választ egyetlen kérdésére se kapott, be kellett érnie elszórt anekdotákkal, amelyek eredetét nem magyarázták meg, sokszor úgy tettek, mintha meg se hallották volna, miről is érdeklődik... Egyedül az excentrikus Kepes Éva volt némileg bőbeszédűbb: tőle tudta meg, hogy a família egyik ága nemesi oklevéllel bír, amelyen ez a felirat áll: *Szinyérváraljai Vári Kepes...* Ezt hitte is, nem is, mindenesetre az előnevet felnőtt fejjel, amolyan légből kapott kitalációnak gondolta, annyit már tudott a magyar történelemről, hogy sok megtollasodott hungáriai polgárcsalád, köztük németek, szerbek, görögök, macedo-románok,⁷ de sok zsidó is a 18. századtól legalább a millenniumi évekig nagy előszeretettel vásárolt magának különféle nemesi címeket és rangokat, természetesen a hozzáillő cicomás előnévvel. Joggal vélhette tehát, hogy a „szinyérváraljai” is ezek közé tartozik.

A „kutyabőr” a saját szemével ő maga sohase látta, nem tudja, hogy nagynénje birtokában volt-e, vagy ő is csak kislány korában hallott róla mesélni, s persze az is kérdéses, nem kallódott-e el időközben... Csupán érdekességgként jelezzük: Radnóti Miklós – *Naplójában* – említi felesége, Gyarmati Fanni egyik rokona (Gyarmati Sándor

⁴ Úgy rémlik különben (ellenőrizni, sajnos, nem tudom), hogy az „átadás” szó szerepel abban az ajánlásban is, amelyet az *Együtt vagy külön utakon* (Budapest, Magvető, 1984) című első könyvemhez írt nekem...

⁵ *Trois Anges me surveillent* [Három Angyal vigyáz rám], roman de Péter Esterhazy (Gallimard, 1989, en collaboration avec Agnès Jarfas).

⁶ Forrás: Sophie Képès: Les vie d’Eva. *La Revue des Ressources*, 2011. január 9.

⁷ Lásd erről például: Borsi-Kálmán Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állam-esszé etnogenezise*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2018. (Különösen: 59–136., 189–227.)

bankigazgató) nevét. Figyelemre méltónak nem azt tartjuk, hogy a nagybácsi a Gutmann nevet cserélte föl a *Gyarmatira*, hanem azt, hogy ő is „szinérváraljai” jelzővel (előnévvel?) szerepel forrásunkban!⁸

1. ábra: Egy Kepes Éva-festmény

Forrás: Sophie Képès: Les vie d'Eva. *La Revue des Ressources*, 2011. január 9; (www.larevuedesressources.org)

Szórványos adatok Szinérváralja múltjából

Utólag nem tudom már rekonstruálni, kinek okozott nagyobb meglepetést a párbeszéd: Sophie Képèsnek vagy jelen sorok szerzőjének? Mert, hogy, hogy nem, Szinérváralja – ugyan 1907 óta *Szinérváralja* gyanánt – nem csupán létező valóság, hanem teljes gyermekkoromat éppen ott, ebben a középkori eredetű, valóban festői mezővároskában töltöttem, amelynek remek földrajzi fekvése miatt nyilván nem véletlenül adták hajdan a „héthegyű város”⁹ nevet, s amely egyebek közt Erdősi Sylvester János (1504 körül – 1552), a tudós grammatikus és bibliafordító szülőhelye is. Mint az ma már csaknem köztudott: őt tekintik az első magyar nyelvtan szerkesztőjének, a magyar nyelvtudomány és esszéírás atyjának.¹⁰

⁸ Lásd: Czeizel Endre: *Költők gének titkok. A magyar költőgénuszok családfaelemzése*. Budapest, Galenus, 2001. 174.

⁹ Lásd erről újabban: Sike Mária Márta – Tamási Attila (szerk.): *Szinérváralja. A héthegyű város. Rendhagyó monográfia*. Nagybánya, Genius, 2015.

¹⁰ Sike–Tamási (2015): i. m. 134–144.

Az 1920 előtti Szinérváraljáról s környékéről, valamint annak archaikus vonásokat őrző, mégis polgáriasult társadalmáról a szó szoros értelmében festői képet rajzol az 1909-ben szintén ott született, utóbb Désen megtelepedett festőművész, Incze János lenyűgöző önéletírásában.¹¹ A vidék Isten háta mögötti jellegének közvetett (s persze szubjektív) bizonyítéka, hogy az a közeg, amelyet a neves piktor fényképszerű memóriája rögzített az 1910-es esztendőkről, szinte semmiben nem különbözik attól, ami a leendő történész emlékezetében az 1950-es évek állapotaira s kulturális-mentális szintjére vonatkozóan megmaradt. Úgy repült el fél évszázad tehát, hogy alig változott valami, természetesen a főhatalom cserélődéseitől s az Incze által érdekes módon kevésbé érintett romános jelleg erősödésétől most eltekintve.¹² Minderről Incze János így ír:

„Szinérváralja az én gyermekkoromban (1909–1920) nagyközség, Szatmár megye tíz járása közül az egyiknek a központja volt. A középkorban épült várának romjai még jól láthatók ma is a Vár-hegy oldalában, köveinek java részét elhordták. Kicsi koromban jártunk oda kirándulni, egy-egy nagy terem csupasz kövei még épen állottak, de mindent belepett a vadvenyige, a sűrű mogyorós és egyéb bokor, tölgy- meg vadcserezsnyefa.

Titokzatos mesevilág vette körül a romokat, egy pajtásom elmondta, hogy az ő apja hason csúszva bebújt a falak alján lévő oduk egyikébe, homályos alagútfélébe ért, ott egy nagy üstöt pillantott meg, csak úgy ragyogott benne a sok arany, de az üstön egy lidérc ült, attól úgy megijedt, hogy többé sosem mert arrafelé menni”¹³ „A Szinér, színes ér névre – folytatja Incze János – [...] Fábán [István¹⁴ tanító] bácsitól hallottam magyarázatot: tiszta színarany ereket találtak itt, mert ez az egész vidék: Tótfalu, Nagy-, Felső meg Kapnikbánya aranyvidék. Asszonypatakának is nevezték, mert a jövedelem mindig a királyi feleségének a tarsolyába folyt [...].

A reformációnak itt nagy múltja volt, nem messze ide Borpatak, Miszt, Mogyorós, Tótfalu: Misztótfalusi Kis Miklós hazája. Szinérváralján – még az ezerötyszázas évek első negyedében – született Erdősi Sylvester János. A reform hívei jó ideig nem építhettek templomot, a mostanit is csak a szigorított engedély alapján: a falu végén, ablak, ajtó az utcára nem nézhetett, nehogy az igazhitűek nyugalma vagy jó erkölceiket megrontsa. Sylvester János emlékére szép kőoszlopot emeltek a piacon, kerítésére a vászonárusok rakodtak, párkányán túrós, téfeles [tejfölt áruló] asszonyok üldögéltek.”¹⁵

¹¹ Incze János: *Önarckép azaz lelátás hat évtized tetejéről*. Bukarest, Kriterion, 1982. Különösen 8., 9–47.

¹² Erre persze a cenzúra s az öncenzúra jelensége is némi magyarázatot adhat, hiszen önéletírását Incze 1982-ben, a ceaușescu „aranykor” legsötétebb időszakában publikálta! Szinérváralja román jellegét annál erőteljesebben domborítja ki a következő kiadvány: Claudiu Porumbăcean – Viorel Câmpean – Kereskényi Sándor: *Oameni din Seini* [Szinérváraljai emberek]. Arad – Satu Mare, Editura „Vasile Goldiș” University Press Arad – Editura Muzeului Sătmărean, 2013.

¹³ Incze (1982): i. m. 37. (Ilyesféle legendás elbeszéléseket magam is hallottam kisfiúként. Nagymamám és Kandó nagynénémek tudni vélték, hogy a szinyeri várromot titkos rejtékút köti össze a szomszédos aranyosmeggyesi erődítménnyel, amelynek egy szakasza Kiss bácsiék – cipszer eredetű kerek- és bognármester – disznóólja alatt húzódott volna... Úgy rémlik különben, hogy Kiss bácsi felesége és Merli Feri bácsi hitvese testvérek voltak, vagyis mindketten zsidó nőkkel házasodtak.)

¹⁴ Fábán István református tanító Fábán György kálvinista egyházi író (1912–1980) édesapja, aki hosszú ideig a *Szinér* című hetilapot szerkesztette (Porumbăcean–Câmpean–Kereskényi [2013]: i. m. 147.)

¹⁵ Incze (1982): i. m. 37–38.

Sylvester János emlékműve még az én időmben is a református templom temetőkertjében magasodott. Nagy, fekete gránitoszlop volt, amelyről megtudtam, hogy korábban valóban a városka főterén, a piacon állt, és a román megszállás után – az impériumváltás évadján – került mai helyére.¹⁶

2. ábra: Szinérváralja a két világháború között

Forrás: Az „alanyi történész” – interjú Borsi-Kálmán Bélával. [Ujkor.hu](https://ujkor.hu/content/az-alanyi-tortenesz-interju-borsi-kalman-belaval) (<https://ujkor.hu/content/az-alanyi-tortenesz-interju-borsi-kalman-belaval>)

Megjegyzés: A két világháború között készült képeslap jobb oldalán a színérváraljai katolikus templom látható, a bal oldali templom 1948-ig a román unitus (görögkatolikus) egyházé volt, majd az ortodoxok birtokába került. A két templom közötti épület a magyar tannyelvű általános iskola, amelynek a hátsó felében az 1950-es években az oktatás folyt. (A háttérben a szinyéri várhegy, a katolikus templom előtt pedig a színérváraljai főter látható.)

De Sophie közléséről akkor csak az jutott eszembe, hogy gyerekként magam is hallottam egy anekdotát, azt hiszem, épp nagyapámtól, akinek borbélyüzlete a Főtéren volt, s amelynek a főszereplője történetesen a Kepes család egyik férfitagja. Az adoma úgy szólt, hogy a szóban forgó Kepes, akinek jól menő ruhaüzlete volt a színérváraljai „City”-ben, az „impériumváltás” után, talán az 1920-as évek legelején, nagy értékű biztosítást kötött üzlethelyiségeire természeti csapások esetére. Aztán nem sokkal később valóban tűz ütött ki a boltban, minden porig égett, a tulajdonos pedig, akinek keresztnévét sajnos nem rögzítette a memóriám, miután fölvette a tetemes kárpótlást, örökre eltűnt Szinérváraljáról...

¹⁶ Amúgy az Incze família sem számított tősgyökeresnek. Csak 2001-ben tudtam meg, hogy „Az Incze család a Székelyföld valamelyik református vidékéről került ide. Keresztlevelekből látom, hogy szépapám, Sámuel, nagybányai lakos volt, a fia, János – dédapám – a ’48-as háborúból hazakerült Bányára, itt nősült meg, s 1857-ben itt született János fia, az én nagyapám. Kádármesterséget tanult, a szokásos tanulóévek után Nagybányán házasodott össze Smájkovszky Róza felsőbányai hajadonnal. Minthogy a kádárság Bányán nem volt cikk, borvidékre költözött: Szinérváraljára.” Incze (1982): i. m. 8.

A történetnek semmiféle antiszemita kicsengése nem volt, inkább a magyaros-dzsentrizmus jellegzetes megnyilvánulásaként őrizte meg az emlékezet, hogy íme, volt valaki, egy helyi magyar, aki zseniálisan kibabrált a román államhatalommal...

A gyermekkori adoma s utóbb a Sophie Képéstől szerzett értesülés nem hagyott nyugodni, ennél fogva az ezredforduló körül, úgy rémlik, 2001-ben vagy 2002-ben, kilátogatam a szinérváraljai zsidó temetőbe, amelynek gondnoka akkortájt történetesen épp egy volt általános iskolai osztálytársnőm, egy Bereczki lány volt.¹⁷ Alig hittem a szememnek: a temető, amely fölött gyerekkoromban a városka legfelkapottabb szánkózóhelye és sípályája volt, legimpozánsabb, fekete gránitból faragott sírköve épp azé a *Kepes* Lajosé, aki a sírfelirat tanúsága szerint valamikor az 1820-as években címeres magyar nemesi oklevelet kapott a korai hungáriai kapitalizmus előmozdítása¹⁸ – az én szóhasználatomban: a „nemesi polgárisodás” – terén szerzett érdemeiért. Egyik leszármazottja, *Kepess* Ferencz [sic!] (1818. november 1. – 1897. augusztus 9.) „malmos és földbirtokos” (neje, *Kepes* Helén százket éves korában 1912. október 12-én hunyt el).

Kepes Éva tehát nem beszélt a levegőbe!

A szinérváraljai zsidósággal kapcsolatos gyermekkori emlékeimet szintén nagyjából ugyanekkor, 2001 áprilisában – első párizsi kiküldetésem idején – gondoltam alaposabban újra végig, amikor egy Bíró Bélának 1993 karácsonyán adott,¹⁹ s 2002-ben megjelent

¹⁷ Egyébként mindmáig Bereczki Julianna a váraljai zsidótemető gondnoka, akivel 1955 szeptemberé és 1960 júniusa között egy osztályba jártunk a helyi magyar tannyelvű általános iskolában. Szinérváraljára vonatkozóan sajnos szintén igen kevés adatot tartalmaz Kiss Erika Márta: *Erdély zsidó közösségei a kezdetektől napjainkig a temetők tükrében* – (PhD-értekezés.) Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2014 – című, különben kitűnően dokumentált alapos munkája.

¹⁸ Vö. Németh Ferenc: Zsidó kereskedők szerepe a magyar polgárosodásban. Beszélgetés Bácskai Vera gazdaságtörténésszel. *Szombat*, 1991. március 1.

¹⁹ Borsi-Kálmán Béla: Az ideális „asszimiláns”. *Korunk*, 6. (1995b), 2. 38–47.; Borsi-Kálmán Béla: A „feladat”. *Jelenkor*, 38. (1995a), 3. 264–273.; valamint kötetben: Borsi-Kálmán Béla: *Kihívás és eretnokség – Adalékok a román–magyar viszony történetéhez*. Sepsiszentgyörgy, Kaláka Könyvek, 1996. 96–111.; továbbá Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből*. Pécs, Jelenkor, 2002. 223–292. Román változatát – a szatmárhegyi születésű Livia Bacăru fordításában – lásd: *Budapesta literară și artistică. Interferențe, identitate modernă, tentația Occidentului*. In Geo Șerban (szerk.): *Caiețe Europene – 1998*. București, Editura Univers, 1998. 178–191. Francia nyelvű variánsát *Histoire d'une vie. Quelques idées sur les conditions de formation des intellectuels hongrois originaires de Roumanie à l'époque de Kádár (1962–1989)* címmel – lásd Catherine Durandin (szerk.): *L'engagement des intellectuels à l'Est. Mémoires et analyses de Roumanie et Hongrie*. Bucarest, Institut Français de Bucarest – Éditions l'Harmattan, 1994. 71–80.; illetve kötetben: Borsi-Kálmán Béla: *Liaisons risquées. Hongrois et Roumains aux XIXe et XXe siècles*. Pécs, Éditions Jelenkor, 1999. 280–290.

kötetembe²⁰ is felvett életinterjú korrektúrájának elkészítése közben egyre több részlet jutott eszembe.

A kutatói szerencse is mellém szegődött, mert néhány éve a világhálón szemembe ötlött egy ritkaságszámba menő szakkönyv, amelyben ezt a – a kisváros erőteljes „polgárisulását” igazoló – passzust találtam:

„Szinerváralja jelenleg is úgy társadalmi mint kulturális tekintetben a legelőhaladottabb magyar mezővárosok színvonalán áll. Székhelye szolgabíróságnak, járásbíróságnak, telekkönyvi és adóhivatalnak; van állami elemi, továbbá r. kath., g. kath., reform. és zsidó népiskolája, valamint állami leányiskolája és kisdedővója. Társadalmi viszonyainak fejlettségéről tanuskodnak nagyszámu egyletei, köztük két casinoja; közgazdasági életének eleveenségéről pedig két virágzó pénzintézet beszél. Ipari tekintetben különösen említésre és megtekintésre méltó érdekessége *Kepes Sándor andesit és syenit siremlék-gyára*, mely 1891 óta áll fenn²¹ [...]. Állandóan 50-60 munkást foglalkoztat oly vidéken, hol a phylloxera pusztításai következtében az addig szőlőműveléssel foglalkozott nép keresetképtelenné lett [...]. Ez ipartelep készítményei úgy minőségre, mint árra nézve kiállják a versenyt a külföldiekkel [...].”²²

Szinerváralján, ugyancsak a városka dinamikus civilizálódásáról tanúskodva, 1897 és 1944 között még kiadvállalat is működött: Wieder Jakab Könyvnyomdája. Ez adta ki egyebek között dr. Singer Jakab: *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* című nevezetes munkáját. Jacob Wieder és fia, Juda műintézménye „1905 és 1944 között 145 héber és jiddis nyelvű kiadványt jelentetett meg” – olvashatjuk a Szinerváraljáról szóló kismonográfiában. Ezzel a teljesítménnyel a „zsidó-nyomda – a máramarosszigeti és a szatmárnémeti héber betűs nyomdák után – a harmadik legnagyobb nyomda volt”²³ a Partiummal és a Bánsággal kiegészült Erdélyben.

Az előadó (egyszersmind az alant következő sorok szerzője) a főntebb rögzített értesülések ellenére is tudatában van annak, hogy úgyszólván lehetetlen küldetésre (*mission impossible*) vállalkozik, hiszen az a zsidó közösség, amellyel kapcsolatos, halványuló

²⁰ Borsi-Kálmán Béla: Az ideális „asszimiláns” avagy a „feladat” (Bíró Béla beszélgetése a szerzővel). In Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből*. Pécs, Jelenkor, 2002. 223–292.

²¹ Kepes Sándor „emlék- és sírkögyártó” neve a *Szinerváralja* című kismonográfiában is felbukkan, mint az 1903. szeptember 20-án ünnepélyes keretek között átadott tiszabecsi *Rákóczi-emlékmű* kivitelezője. A korabeli képeslapokon is megörökített emlékmű lábazatán ez áll: „Szatmár vármegye / Ugocsa vármegye / Szatmár-Németi szab. kir. város / 1903. szept. 20.” Az alapra ezt a mondatot vészték: „Kepes Sz. Váralja.” Sike–Tamási (2015): i. m. 173–174.

²² Lásd: Palmer Kálmán (szerk.): *Nagybánya és környéke. A Magyar Országos és Kohászati Egyesület első vándorgyűlése alkalmára*. Nagybánya, Molnár Mihály nyomdája, 1894. 15–316. Idézi Borsi-Kálmán Béla: *Zsidók Temesvárott... és széles e világban. Esszék a magyar–zsidó (zsidó–magyar) szimbiozisz történetéből*. Budapest, Lucidus, 2014. 303.

²³ Sike–Tamási (2015): i. m. 46.

emlékeit írásba szeretné foglalni, rég nem létezik, tagjai elsöprő többsége az 1950-es, 1960-as évek fordulóján kivándorolt „Palesztinába”. Számuk már a vészkorszak idején jelentősen megcsappant, mert a Szinerváralja és környéke többségében már elmagyarosodott zsidóságát is „1944 tavaszán Szatmárnémeti gettójába szállították, ahonnan őket is Auschwitzba hurcolták”.²⁴ Komoróczy Géza kutatásaiból ismeretes, hogy 1944-ben az orthodox hitközség rabbija Schwarz Ábrahám korábbi borkereskedő volt, összlétszám: 615, „vagyona volt: zsinagóga, majorsági vágóhíd, rabbi-lakás, metszők lakása, rituális fürdő; a tagok állami vagyonadó-alapja 1.5 m pengő; hitközségi adóbevétel: 23 e pengő, ebből gabella: 5000 pengő, mikve bevétel: 2200 pengő”.²⁵

A két világháború között a kisvárosban igen tekintélyes számban élő, 1930-ban a helyi lakosság 12,92%-át kitevő, csaknem hétszáz főre rúgó zsidóság alig egy töredéke élte túl a megpróbáltatásokat: mindössze körülbelül másfél százan tértek vissza.²⁶

Az életösztön fellángolása, továbbá az újrakezdés s az újabb identitásváltással együtt járó révbeérés reménye, mármint a felködlő új haza – az akkor még állami entitásként nem is létező *Israel* – ellenállhatatlan vonzása azt eredményezte, hogy a túlélő családok úgyszólván mindegyikében 1945 és 1948 között ismét gyermekek születtek – nemzedéktársaim! De szüleik, nagyon is érthetően, *nem* a szocializmust építő „népi demokratikus” Romániában képzelték el jövőjüket: 1953 és 1965 között elsöprő többségük kivándorolt, *alijázott*. Az a néhány család, amely különféle okokból egy darabig még maradni kényszerült, pár évvel utóbb, legkésőbb az 1970-es évek közepén/végén szintén elhagyta szülőföldjét. Mindössze egy most hetven év körüli férfi, Szmuck Márton („Öcsi”) – „Szmuck bácsi”, a mozigépész 1950. szeptember 29-én született fia²⁷ –, továbbá egy szintén vegyes

²⁴ Sike–Tamási (2015): i. m. 47.

²⁵ Lásd *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. I. rész. Adattár (B). Közzéteszi: Schweitzer József, sajtó alá rendezte: Frojmovics Kinga. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994. A szerző itt mond köszönetet Komoróczy Gézának e-mailben érkezett értékes kiegészítéséért.

²⁶ Sike–Tamási (2015): i. m. 47. Szilágyi Béla 2001-es, pontosabb adatai szerint 1910 körül Szinerváralja 5360 főnyi összlakosságából nem kevesebb, mint 634 lélek tartozott az izraelita felekezethez (11,8 %). Ez a szám (arány) az 1930-as román népszámlálás kimutatása szerint 663-ra, vagyis 12,92%-ra emelkedett, miközben az összlakosság létszáma valamelyest csökkent. Lásd: Szilágyi Adalbert-Béla (szerk.): *Szinerváralja*. Sárvár–Szinerváralja, az RMDSZ Szinerváraljai Szervezete, (é. n.) 12.

²⁷ A máramaroszi eredetű Szmuck Adolf (1898–1965) családja, akárcsak a Friedmann Szentderé, elpusztult Auschwitzban, ezért ő is újránősült, második házastársa ugyancsak keresztény nő volt. Az öreg Szmuck megtagadta, hogy bármit is mondjon Márton fiának az átélt szörnyűségekről, aki azt is csak apja halála után tudta meg, hogy Sz. Adolfnak volt egy „balkézről” való másik keresztény családja is három gyerekkel, akikkel semmiféle kapcsolata nincs, azt se tudja, hogy alijáztak-e vagy Romániában maradtak. Szmuck Márton kivándorlási kérelmét az 1960-as évek közepén – valószínűleg azért, mert édesanyja nem volt zsidó – a nagybányai izraelita hitközség nem támogatta. Akárhogy történt is, meghasonlott felekezetével s ezért maradt szülőföldjén. Ő ugyan csak környékbeli településről, Vámfaluból származó keresztény magyar nőt vett feleségül. Három fiúgyereke közül az egyik a román hadsereg jelenleg Bukarestbe vezényelt deszantos tisztje, aki egy ideig az USA-ban is szolgált, az ottani NATO-központban. Egy másik fia Chicagóban tart fenn

házasságból származó, immár szintén idősebb hölgy²⁸ maradt hírmondónak Váralján, no meg az impozáns, lepusztult állapotában is fenséges zsinagóga, s a gyönyörű fekvésű zsidó temető a szinyéri várrom alatt húzódó, ma is többségében református magyarok által benépesített Közpatak szájánál.

Az önként vállalt feladatot tovább bonyolítja, hogy az emlékezőnek nincs zsidó tudata, felmenői egy római katolikusnak keresztelt dédanyát²⁹ leszámítva kivétel nélkül kálvinista hitben élték le életüket. Olyannyira, hogy a Kálmán család első diplomása, apám,³⁰ 1933 és 1940 között a híres nagyenyedi Bethlen Kollégium növendéke volt,³¹ s kántortanítói oklevelét csak azért nem vehette át 1941 júniusában az enyedi *Alma Mater* dísztermében, mert a történelem az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés képében „közbeszólt”, s a végzős osztályt a kolozsvári római katolikus tanítóképző fogadta be. Az anyaintézmény s a végzősök egy életen át melengetett tengernyi emléke³² viszont sok tízezernyi ott rekedt magyarral együtt Dél-Erdélyben maradt...

További nehézséget okoz az emlékező számára, hogy Incze János színérváraljai születésű, híres festőművész már említett, de csupán kevesek által forgatott emlékiratait, egy, az új ezredforduló körül publikált füzetet,³³ valamint a már többször is idézett kismonográfia adatait leszámítva tudomása szerint nem született olyan irodalmi vagy történelmi értékű munka, amely *kizárólag* a színérváraljai zsidóság történetét tekintette volna tárgyának. Ez a megállapítás még inkább vonatkozik a fentebb már szintén említett román nyelvű életrajzi összefoglalóra, amely a kisvároshoz kötődő neves zsidó vagy részben zsidó eredetű személyiségek közül mindössze Szende Pál életútját tünteti fel.³⁴

autóalkatrészekkel kereskedő céget, míg a harmadiknak, a legfiatalabbnak Nagybányán van jól menő, hűtőgépekkel kereskedő kisvállalata. A szerző itt fejezi ki köszönetét Szmucl Mártonnak korábbi értesülései pontosításáért.

²⁸ A családját a holokausztban elvesztő, ezért újra nősülő Friedmann Szender bácsi, a tímár 1952-ben született leánya, Rózsi, aki a már a 19. század végére teljesen megmagyarosodott színérváraljai katolikus sváb közösségből származó Czeiszperger (Zeisperger) Józsefhez – szintén egykori osztálytársam – ment feleségül.

²⁹ Nábrádi Móricz Otília (1858–1910 körül) dédapám, Kálmán Ferenc hitvese és atyai nagyapám, id. Kálmán Béla (Fehérgyarmat, 1887 – Színérváralja, 1963) édesanyja.

³⁰ Kálmán Béla György (Színérváralja, 1920. február 18. – Verőcse, 2000. december 5.).

³¹ Akárcsak pár évvel korábban Incze János is. Vö. Sike–Tamási (2015): i. m. 113.

³² Apám óriási mennyiségű fényképet őrzött az aranykorként megélt enyedi diákevekből, amelyeket gyakran mutogatott két kiskamasz fiának az 1950-es évek vége felé. Jószerével nem is igen tudott másról beszélni. Ez az alapja az én szintén csupán *másodlagos* Erdély-tudatomnak, hiszen 1970 nyaráig – egy 1958 januárjában megtörtént háromhetes szovétai pionírtábor leszámítva – sohasem jártam Belső-Erdélyben.

³³ Szilágyi (é. n.): i. m. 3–54.

³⁴ Porumbăcean–Câmpean–Kereskény (2013): i. m. 67–69. A váraljai zsidóságról és templomáról mindössze a következő mondat emlékezik meg: „Abban az időben [értsd: az 1950-es években] Színérváralján több zsidó család lakott a központban és a Vasút utcában. Az utóbbiban állt az impozáns zsinagóga, amely szombatoként tele volt mészhitű imádkozó emberekkel.” Porumbăcean–Câmpean–Kereskény (2013): i. m. VI. Szmucl Márton az én emlékeimmel is megegyezően úgy tájé-

Így saját, nem túlságosan szerteágazó kutatásain kívül jobbára ismét csupán gyermekkori emlékeiből meríthet.

Szilánkok egy „primer szocializáció” előtörténetéből

Első, zsidókkal kapcsolatos élményeimet nemigen tudnám konkrétan felidézni, hiszen egy felcseperedőben lévő gyermek mindent természetesnek talál, meg sem fordul a fejében, hogy esetleg nem egészen az. Egy ilyesfajta bizonytalan emlékfoszlány a nagybányai kórházhoz fűződik, ahol öt éves koromban, valamikor 1953 tavaszán, egy román sebészorvos kivette a mandulámat, s körülbelül tíz napot felnőtt nők között, egy kórteremben töltöttem. Anyám persze mindennap meglátogatott, s ilyenkor kivitt a folyosóra, ahol egy alkalommal egy mélyedésben egy másik kis páciens tartózkodott, szintén a mamájával. Mi ketten nagyon közel ültünk le hozzájuk, így akaratlanul kihallgattuk beszélgetésüket. Természetesen semmire sem emlékszem, mi hangzott el közöttük, de a nagyjából velem egyidős kisfiú beszédstílusa, szófordulatai, hanghordozása szokatlannak, egyszersmind nagyon okosnak és vonzónak tündek számomra. Az észjárása és éneklő hangsúlya volt számomra megkapó. Arra is határozottan emlékszem, hogy átfutott rajtam: de jó volna, ha egyszer én is ilyen „intelligens” lehetnék! Utólag azt gondolom, noha semmilyen „bizonyíték” nem áll róla rendelkezésemre, hogy anya és fia a kivándorlásra (alijázásra) készülő nagybányai magyar zsidó közösséghez tartoztak. Aztán, nagyjából ugyanebből az idősíkból felrémlik nagyapám, idős Kálmán Béla (nyugalomba vonult borbélymester) alakja, aki a hagyományos viseletben lévő fekete kalapos sakterral beszélget séta közben az utcán 1952–1953 körül, nyilván a „nagypolitika” idáig, Máramaros tartomány eldugott zugáig leszüremelő „aktuális” eseményeiről. Vagy egy másik emlékszilánk: valamelyik nagyobb zsidó ünnepkor a sakter³⁵ egyik, valószínűleg szatmári előljárója meglátogatta a színérváraljai hitközséget, és a két tekintélyes férfiú kora délelőtt a zsinagógába készülődve a hat-hétéves kisfiú ámuló szemei előtt ruhakefével éppen a kemény karimájú kalapot dörgöli, ám oly módon, hogy közben tar koponyáját egy-egy nagyobb, négy sarkán megcsomózott zsebkendőből rögtönzött fejfedővel takarja, hogy e röpké pillanat alatt se sértse meg

koztatott, hogy a zsidó templom az 1950-es években mindig megtelt sábesz és főként a nagyobb ünnepek idején. (Emiatt sokáig azt gondoltam, tévesen, hogy a váraljai zsidóközösséget viszonylag kevés veszteség érthette a Shoá idején. Ennek, sajnos, az ellenkezője volt igaz!)

³⁵ Héberül a metsző: שוחט *sochét* „vágó”, tehát nem egyszerűen a zsidó hentes/mészáros, régiesen: kaszab. Most jutott tudomásomra, hogy van egy enyhe pejoratív értelme, a „metsző” elfogadottabb. Általában, mint a Shoá miatt „lefokozott” váraljai hitközség esetében (hiszen 1944 után már nem neveztek ki ide rabbit!), egyéb hitközségi funkciót is betölt, például vallási felügyelő; olyan istenfélő, hívő ember, aki ismeri, betartja – és betartatja – a törvényeket, szabályokat. Ezenkívül ismeri az állatok felépítését, szigorú vizsgát tesz le, megfelelő rabbinátusi bizonyítvánnyal rendelkezik. Tehát komoly, bizalmi feladatot lát el. Mindez teljes mértékben illett az idős Laufelre!

a rituális előírásokat. Ennek rögzítése nyilván azért volt lehetséges, mert mi mindössze kétháznál laktunk a sakteréktől...³⁶

Ehhez tartozik az a reminiszcencia is, hogy a sakter egy udvar végi terebélyes fa alatt felhúzott drótra akasztva vérezteti ki a borotvaélesre fent késsel elmetszett nyakú baromfit, legtöbbször libát, nehogy „tréfli”, hanem szertartásosan „kóser” legyen...

Ezeket a kifejezéseket nagyanyámtól, Kandó Ilonától tanultam el, aki 1895-ben születvén a 20. század elején számos nemzedékéhez tartozó zsidó lánnyal együtt járt a természetesen magyar tannyelvű váraljai elemi iskolába, s többségükkel életre szóló barátságba került. Legközelebbi barátnője a színérváraljai római katolikus vallású órás, Merli Feri bácsi felesége lett, vagyis a természetes keveredés a 20. század első évtizedében már megindult a két felekezet és etnikum között, s a baljós 1930-as, 1940-es években is folytatódott: ismerőseink közül a veretes dzsentri családból származó katolikus vallású Balogh Istvánnak is zsidó származású felesége volt, egyik osztálytársam, a velem épp egy napon született, igen csinos Balogh Zsuzsi elegáns édesanyja, „Mira néni”... és a sor nagyobb „minta” – alaposabb kutakodás – alapján nyilván itt nem érne véget!

S ugyancsak nagyanyám „világosított fel” arról is, hogy miért olyan szomorú a szeme több általam ismert zsidó gyerekeknek (különösen Friedmann Andornak): Kandó Ilona, aki viszonylag gazdag könyvtárat³⁷ örökölt apjától, Kandó Sándor hajdan Boszniát is megjárt borbélymestertől, és „váraljai úrinőként” elég sokat olvasott, szó nélkül a kezembe

³⁶ A közvetlen szomszédok mindkét oldalon románok voltak: jobbra *Săsăranék*, balra a *Mădăian* család. Az öreg Săsăran bácsi azért is nevezetes személyiség volt, mert ő ült rendszeresen Szent Mihály lova – a gyászkocsi – bakján, amelyet az udvar végében tárolt. Egyébként a Săsăran familia minden tagja, kivált az apámmal egyidős három gyerek tökéletesen tudott magyarul (a később Zsombolyára költözött Cornel bácsi volt apám egyik legközelebbi román barátja), *Mădăianék* viszont csupán törték a korábbi főhatalom nyelvét, akárcsak a távolabbi két szomszéd család, *Marinescuék* és *Danék*. Mindkettőben volt egy-egy nálam körülbelül két évvel idősebb fiúcska: ha jobban belegondolok, épp Dan „Bebi” lehetett első „romántanítóm”, hiszen egy árva szót se tudott magyarul, akárcsak a *Săsăranék* hátsó udvarán, egy eléggé rossz állapotban lévő házikóban lakó Lenghel [Lengyel?] család „Dumi” (Dumitru) nevű, szőke hajú, kék szemű kislánya. Ők is magyarul nem beszélő zsidók voltak, sajnos nem emlékszem, honnan vetődtek Színérváraljára. Úgy tudom, 1954 körül Nagybányára költöztek – soha többé nem találkoztunk...

³⁷ Ebben Petőfi, Ady és József Attila összes költeményein, Jókai, Mikszáth számos művén kívül megvolt Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye is, továbbá egy díszes, hártypapíros Rákóczi-album, Kogutovicz Manó és Kogutovicz Károly földrajzi és történelmi atlaszai, valamint a *Tolnai Világtörténelme* első, tízkötetes (1908–1912) kiadása (Magyar Kir. Közlöny, Pallas Nyomda), a Barátosi Balogh Benedek által jegyzett, megkapó fényképekkel és rajzokkal illusztrált *Séta a világ körül* című etnográfiai összefoglalóval együtt. (Mivel ezt is ugyanazon kiadó vállalat gondozta, és borítója sem igen különbözött a többi kötettől, a legutóbbi időig tévesen azt hittem, hogy ez csak amolyan „ráadás”, a XI. kötet, s nem önálló munka! Ez azért történhetett így, mert 1962. július 10-i áttelepülésünk zaklatott pillanataiban két sebtében összerótt faládába gyömöszöltük be szerény ingóságainkat, s abba a Kandó Sándor és Kandó Ilona által gyűjtött könyvek szinte egyetlen darabja se fért be... Helyben maradt rokonaink hordták szét.) Halkan megjegyzem: e könyvtár 1956 és 1962 közötti mániákus olvasgatása nélkül aligha lehetett volna történész belőlem...

nyomott egy *Halálgyár* című, közepes vastagságú, fekete borítós könyvet, amelynek szerzőjére nem emlékszem, tartalma viszont örökre „bevésődött”. Annál is inkább, mert esténként, elalvás előtt, ebből olvasott fel rendszeresen nagyapánknak, aki egy rosszul sikerült szűrkehályog-műtét miatt már csak a nagybetűket tudta kisilabizálni. Így Pali öcsémrel elsörnyedve hallgattuk – a mi közös „sezlongunk” is ugyanabban a hálósobában lévén – a borzalmak szakszerű taglalását. (Most, írásomat átolvasva jut eszembe, hogy nagyanyánk egyszer beszélt egy nagyon okos zsidó intellektüelről, aki, valószínűleg az 1920-as évek elején, de lehet, hogy pár évvel később, a „kommunizmus”-ról meg a „cionizmusról” tartott szűk körben előadást. Sajnos nem tudom felidézni, hogy maga is ott volt-e, vagy valamelyik barátnőjétől vette hírét... S persze azt sem tudom már, hogy nevet említett-e egyáltalán.)

Akadnak persze más emlékfoszlányok is: az 1950-es évek elején-közepén előfordult néha, hogy egy-egy, főként zsidók által lakott bérházban összegyűlt néhány család vagy baráti kör, s ilyenkor késő éjszakáig áthallatszott a zeneszó, meg a *Geschäft* módozatairól való vitatkozás, talán táncoltak is, mindenesetre eléggé hangosak voltak. Nagyapám kommentárja: „Már megint dajdajoznak!” Ezt a kifejezést se előtte, se azóta nem hallottam, talán ezért is rögzült memóriámban, a hajdani lengyel kisvárosok gettóinak hangulatát idézi föl tudatomban, meglehet, tévesen,³⁸ ahonnan a váraljai zsidók elődei is érkeztek mintegy kétszáz esztendővel korábban, lehet, hogy némely családok még hamarabb.³⁹ Egyébként előítéletes tartalmú megjegyzést nemigen tettek előttünk,⁴⁰ gyerekek előtt: a „seftelés”-nek volt ugyan némi negatív konnotációja, de legalább annyi elismerés is volt benne a „zsidók” életrevalóságáról, akárcsak apám vissza-visszatérő jelzője egy-egy gyerekkori zsidó cimborájáról, miszerint az illető – úgymond – „nagy Macher”...⁴¹ Az egyetlen neheztelő megállapítás, amelyet kicsi koromban hallottam, arra

³⁸ Most tudtam meg: a pészáhi széder este egyik legszebb és legnépszerűbb dala a „*Dájénu*”, ami körülbelül annyit tesz: „már ez is elég lenne nekünk...” Ezt a dalt együtt éneklük a gyermekek és az öregek. A dal refrénje: „*dájénu*”, amit többször egymás után ismételve énekelnek, körülbelül így: „*dáj-dáj-énú, dáj-dáj-énú, dáj-dáj-énú, dájénu, dájénu*”. Mivel maga a szédervacsora már szigorúan napnyugta után zajlik, ezért ezt a dalt késő este, kora éjszaka énekelte a család, együtt. Az éjjeli csöndben a szöveg természetesen kihallatszott a vidéki zsidó házakból.

³⁹ Sike–Tamási (2015): i. m. 45.

⁴⁰ Csupán egyre emlékszem: nagyanyám, ha valami csúnyát akart mondani valamelyik zsidó barát-néjéről, időnként kicsúszott a száján a „*rüfke*” szó... De arról nem tudok, hogy bármelyikükkel is haragban lett volna. A másik, a váraljai magyarok körében közszájon forgó népi bölcsesség úgy hangzott, hogy a zsidók általában értelmeseek, gyors észjárásúak, de ha – igen ritkán – buták, akkor nagyon...

⁴¹ Azt hiszem, ugyanebben a jelentéstartományban értékelendő a fentebb felidézett váraljai Kepes-anekdota is, amelyet családi és baráti körben több variációban is hallottam, annál is inkább, mert Kálmán nagyapám borbélyműhelye valószínűleg nem lehetett túl messze a lángok martalékává lett legendás ruhaüzlettől. Ellenben egy ugyancsak apámtól származó emlékfoszlány némileg disszonásabb tartalmú: egyik gyerekkori zsidó pajtása, akivel bizalmas viszonyban maradt felnőttkorukban is, s akinek a nevét sajnos nem jegyeztem meg, *egyedül* élte túl az auschwitz halálgyárat, minden családtagja s szinte teljes rokonsága „gázban illant el” (Tóth Imre kifejezése!). Apám, egy kicsit ügyetlenül,

vonatkozott, hogy 1920 után szinte minden zsidó család román iskolába járatta gyerekeit. A helyi magyarok ezt, tévesen, leválási, távolodási szándék gyanánt értelmezték.⁴² De ez kevésbé volt elítélő, mint ama magyar famíliák esetében, akik – mint ez több osztálytársammal 1959-ben megtörtént – az ötödik osztálytól kezdve szintén román tagozatra íraták csemetéiket...

Számomra különösen szívet melengető módon az 1920-as évek elején Inczéék is a zsidó negyedbe költöztek, az állomásra vezető Vasút utcában, leánykori nevén Árpád úton laktak, a zsinagóga közelében, de azzal átellenben, közelebb a főtérhez.⁴³

Incze János (ritkának minősítve őket) a következő színérváraljai zsidó családokról emlékezik meg: Ickovits, Katz, Lebovits, Rapaport, Zimmel, említi a nevezetes színérváraljai szeszgyár tulajdonosa – „Klein Lébus bácsi” – nevét, valamint a *heider* (héder)⁴⁴ tudós zsidó tanítója – „Groszmann bácsi” – rokonszenves portréját is megfesti. Gyermekkori zsidó játszótársai közül az alábbiakat veszi lajstromba: Ickovits Hersu, Grósz Samu, Izsák Majsi, Lövi Icig.⁴⁵

de őszintén rákérdezett: – *Miért jöttél vissza?* A válasz: – Örökre elmegyek innen Izraelbe, de előtte bosszút állok a fasisztákon! (Alighanem ő volt az, aki egy másik adoma szerint a városházán egy szovjet katonatiszt mellett ülve – immár a Román Kommunista Párt tagjaként – az igazoltatáskor úgy jelezte a „problémás” eseteket, hogy az asztal alatt rálépett a tiszt lábára...) A gyermekkorát Szatmáron, egyetemista éveit Kolozsvárott töltő, oktatói pályáját Bukarestben kezdő és Regensburgban befejező, magát szerényen „matematika történész”-nek nevező Tóth Imre (Szatmárnémeti, 1921 – Párizs, 2010) édesapja, még Róth néven, a *k. und k.* hadsereg egyik legkiválóbb lovastisztje volt, s szolgálatai „jutalma” azonos volt a többi hatszázvalahányezer magyar zsidóéval: „[...] apám hatott rám a legmélyebben, a legmaradandóbban. Apám kabalista volt. Gázban illant el. Itt van eltemetve bennem. Örökké égő nyílt seb. És nem is akarom, hogy begyógyuljon.” Lásd: Staar Gyula: Interjú Tóth Imrével. In Tóth Imre: *Isten és geometria*. Budapest, Osiris, 2000. 452.

⁴² Ez, sajnos, tényleg bekövetkezett, de csak a Shoá után. Vagyis az 1920 után megbicsaklott és elbizonytalanodott magyar (nemzet)tudat ez alkalommal (is) összekeverte az okot az okozattal...

⁴³ Az én emlékeimben azonban *nem* ez volt az Incze-porta. Az Incze János édesapjának második házasságából született három gyerek egyike, az apámmal körülbelül egyidős Incze Sándor kertészete a Szinyér-patak partján, valószínűleg a család valamelyik ágának egy régebbi ingatlanján üzemelt. Apámék jóban voltak a másik két testvérrel (Ferivel és Mancival) is, nyilván hallottak az időközben híres mesterré érett – a román művészettörténetben *Ioan Incze-Dej* néven jegyzett – Jánosról, én azonban csupán bukaresti kultúrtnácsos koromban (1990. október 25. – 1995. június 15.) szereztem tudomást létezéséről. Imént szóba hozott önéletírása pedig csak 2000 decemberében elhunyt apám könyvtárának rendezése közben került a kezembe, így becses adatait először a fentebb említett Bíró Béla által 1993 karácsonyán készített interjú jegyzeteiben hasznosíthattam.

⁴⁴ *Chéder* (eredeti jelentése: szoba): elemi iskola, ahol a kisgyermek a zsidóság alapismereteit sajátítják el (héber olvasás, írás, a Szentírás és a zsidó vallás legelemibb tudnivalói).

⁴⁵ Incze (1982): i. m.

3. ábra: Az 1904-ben épült zsinagóga mai állapotában

Forrás: Szinerváralja–Nagybánya.ro (www.nagybanya.ro/lap/szinervaralja)

Mi a zsidó templom közelében laktunk, alig pár háznyira balra tőle, ugyanebben az irányban pedig a harmadik szomszédunk a Bukovinából a II. világháború után odakeveredett s ennél fogva magyarul nem is beszélő Laufel(d) család volt: a nagy szakállú, keménykalapos sakter, parókát viselő s körmét péntekenként rituálisan tövig levágató felesége, valamint két, nagyjából velünk egyidős, folyton mosolygó gyermeke: Ruhi nevű leánya és Bertalan („Berci”)⁴⁶ nevű fia, Pali öcsém legjobb barátja, akivel magyar–román keveréknyelven érintkeztek, következésképpen egyikük sem tanulta el tökéletesen a másik anyanyelvét. Én viszont kizárólag románul beszéltem velük. Utólag azt hiszem, büszke lehetek arra, hogy az asszír uralkodókra emlékeztető, mindig szertartásos öltözetet viselő, rendkívül jólelkű öreg Laufel gyakran behívott dolgozószobájába, és a Talmud titkaiba igyekezett bevezetni, tudván, hogy fiával ellentétben amolyan könyvmoly vagyok. Idővel pedig valódi „sábesz gojok” lettünk náluk: én cipeltem fel öcsémmel a padlásra – „dagadt ruha” gyanánt – nagyobb ünnepek előtt a háztartási edényeket, s hébe-korba ugyancsak az én tisztem volt a kopaszra nyírt háziasszony vörös színű parókájának elvitele a Főtéren üzemelő fodrászatba. Azt utólag nem tudom hitelt érdemlően megállapítani, hogy rajtuk kívül kik voltak vallásosak a váraljai hitsorsosok közül (a szülők és nagyszülők nemzedéke biztosan, a mi korosztályunkból talán már kevesebben), de az bizonyos, hogy, papíron legalábbis, mindenki az ortodox felekezethez tartozott. Erre utal az a jelenet is, amelyet szintén Pali öcsém osztott meg velem: hat-hét évesnél nem lehetett több, amikor egyedül hazafelé tartva a zsinagóga előtt megállította két szakállas, pajeszos zsidó ember, felszólították, hogy menjen be velük a templomba, ott a hónaljánál fogva megemelték, és megkérték, hogy pattintsa vissza a biztosítékot a zsinagóga villanyáram-ellátását szabályozó szekrénykében... (Jut eszembe, ez a sakteréknél is rendszeresen megtörtént: mi kapcsoltuk fel *post festa* a villanyt!)

⁴⁶ Ma is a fülemben cseng mélyen zengő basszus hangja, ahogy gyermekeit szólongatja: „Ruhele!” Boabi vagy Berciku!

Ugyancsak a mi utcánkban, a „magyar időben” Árpád utcában, a később *Strada Cuza Vodára* átkeresztelt „Vasút-utcában” további zsidó-magyar (magyar-zsidó) családok éltek: három, egymással rokonságban lévő Friedmann família, Ervin, „Baburi”, illetve Andor nevű gyermekeikkel, meg Friedmann Szender bácsi, a tímár.

Kicsit odébb az állomás fele Farkasék laktak, átellenben Judovicsék két, körülbelül velünk egykorú fiúgyerekekkel. Az idősebb, elálló fülű, tömzsi, kedves arcú, szemüveges, „Cuni” becenevű fiú Kolozsváron végezte el az orvosi egyetemet, míg öccse, Jeruzsálem rendőrfőnökeként még ötvenéves kora előtt, a fáma szerint tábornoki rangban, szívrohamban fejezte be hányatott életét.⁴⁷ Többet sajnos nem tudok róluk, de velük kapcsolatos egy elmosódó emlékem, amely valamit azért elárul arról, hogy a román-magyar együttélés bonyodalmai a mi gyermekkorunkba is „begyűrűztek”, bármennyire is szeretnénk azt idillikusnak – a megszépítő messzeség jótékony hatására is – elgondolni. Ez abban nyilvánult meg, hogy egy ízben, úgy rémlik 1958-ban, vagy egy évvel később a Vasút és a Balta utcában⁴⁸ lakó gyerekek a nemzeti/nemzetiségi törésvonal mentén összecsaptak egymással. Persze a perpatvar távolról sem volt véresen komoly, de egy-két pofon azért elcsattant, s némi valagba rugdosások is megestek, a kölcsönös verbális sértegetések pedig nehezen tűrik a nyomdafestéket.⁴⁹ Utólag is szimbolikusnak tartom, hogy a magyarok és a magyar-zsidók egy „táborba” kerültek, jóllehet a zsidó gyerekeknek jócskán lehettek jogos fenntartásaik velünk, az előző „levitézlett” magyar államhatalom ez esetben ártatlan örököseivel szemben. A „főhadiszállás” Judovicséknál volt. Akkor jártam először és utoljára náluk. Az „összejárás” különben nem nagyon volt szokásban, rajtuk – s persze a sakteréken – kívül csak az egyik Friedmann család házában fordultam meg Pali öcsémrel együtt, de ott többször is. Olyannyira, hogy a konyhájukban a főzéshez előszeretettel használt fokhagyma erős illata örökre az orromba ivódott.⁵⁰ Ezzel kapcsolatos a következő történet is, amelyet ugyancsak Kálmán Pál osztott meg velem: ő nem csupán Laufel Bercivel, hanem Friedmann Baburival is nagyon jó barátságban volt, ami azért is figyelemre méltó, mert a gumilabdával⁵¹ vívott megszokott délutáni fejelő meccseken és focizáson kívül más kapocs nemigen volt közöttük, hiszen Pali nem járt korábban a román óvodába, a zsidó gyerekek pedig, mint már utaltam rá, mindnyájan román iskolában végezték tanulmányaikat. A természetes rokonszenv mégis

⁴⁷ Yosef Yehudai (1947–1989).

⁴⁸ Jelenleg Str. Crișan. Sike–Tamási (2015): i. m. 155.

⁴⁹ *Ungur-pungur țapă-n cur – Ie paharul de la cur – Și apoi zi:ce tare bun! – Zsidó vagyok, nem tagadom, amit sz...k, neked adom!* Etc. (Más, hasonló, gyakran verekedésbe torkolló összecsapásokra Pali öcsém és Szmuck Márton is emlékszik, és sajnos én is fel tudok idézni egy esetet 1960 tavaszáról az iskolaudvaron, amikor egy román gyereket úgy kellett kiszedni egyik osztálytársam, Nagy Sanyi kezéből, nehogy kárt tegyen benne...)

⁵⁰ Ennek azért van némi jelentősége, mert 1968 szeptemberében ez volt az egyik döntő láncszeme annak a hosszan elhúzódó folyamatnak, amelynek során – egyfajta „aha-élmény” gyanánt – végül is „azonosítani” tudtam más idősikban lévő, újdonsült pesti barátaim eredetét, amelyről jó néhány esetben nekik sem volt biztos tudásuk, beszélni, kérdezősködni viszont nem illet róla...

⁵¹ Ára, ma is emlékszem: 3 lej 75 bani volt, amelyet apránként kuporgattunk össze öcsémrel.

nagyon erős volt közöttük, mert kiskamaszként sülve-főve együtt töltötték szabadidejüket s ilyenkor nemcsak a korukbéli román gyerekekkel tűztek elég gyakran össze, hanem néha egymással is hajbakaptak. Az egyik ilyen alkonyati csetepaté során Pali lekevert egy pofont a pajeszos, mindig fejedőt viselő Baburinak, s egyúttal a sapkáját is leverte. Nyilván érezhette, hogy nagy hibát követett el, s nem csekély lelkiismeret-furdalása is lehetett, mert lopva után osont, s a leszálló est leple alatt kihallgatta, mit mondott a vérig sértett Baburi a mamájának. Öcsémet megdöbbenetette a szintén előírásos parókát viselő édesanya kommentárja: „a tűz égesse meg azt, aki ilyet tesz!” A dolognak szerencsére nem lett következménye, nem rontotta meg kapcsolatukat, de Pali egy életre megjegyezte: sem a zsidó szokásokat, sem az évezredek érzékenységet nem tanácsos megsérteni... Különösen, ha az „ítélkező” (és férje) karján ott díszleg a kékeslilás színű „auschwitz számsor”, amely, bizonyára valamiféle „hárítás” gyanánt, az én fejemben nem maradt meg, csak a testvéremében, pedig alig hihető, hogy ne láttam volna...

Jól emlékszem a Vasút és a Balta utca kereszteződésében lakó Steinbergerékre is, a nálam körülbelül egy-másfél évvel idősebb, szőke, kék szemű, „Jóska” nevű fiuk nemzetközi híré ökológusprofesszor lett Tel-Aviv környékén a Bar Ilan Egyetemen. Úgy emlékszem, neki volt egy fekete színű kockás bőrdarabokból összevarrt „rendes” focilabdája, így „bérelt” helye volt az utcácska, a Balta utca kiszáradt patakmedrében lévő másik „grundon” folyó mindennapi focicsaták bármelyik alkalmi csapatában.

Az ellenkező irányban, a Fötér fele, egy másik Friedmann család élt, Andor nevű, nagyjából velem egykorú fiuk nagy barna szeme, szomorú tekintete, mint főntebb már említettem, mélyen megragadt emlékezetemben.

A következő házban ugyanazon az oldalon Izsák „Majsi”, a pék lakott feleségével és két kislányával.

A családfő nagyon kedvelhette apámat, mert amikor 1958 januárjában „soviniszta-nacionalista tendenciák” ürügyén elcsapták a magyar iskola igazgatói posztjáról, s a szó szoros értelmében „kenyérgondjaink” támadtak, kérés nélkül, két-három naponta egy-egy „tarka veknival” lepert meg bennünket. (Diszkrétan megdézsmálta a rábízott kelt tésztát, s valamelyik leánnyal átküldte, amikor beesteledett! Amikor 2008 nyarán Tel-Avivban közel fél évszázad múltán újra találkoztunk, az egyik lány, immár korosodó hölgy, akkor mesélte azt a vissza-visszatérő álmát, amelyet írásom mottójául választottam...)

Egy ugyancsak ebből a nehéz időszakból származó másik szép gesztust szintén Pali öcsém memóriája őrzött meg: 1958 januárja és 1960 vége között apám nem tudott elhelyezkedni, sehova nem vették fel, néhanapján vasúti talpfákat krampácsolt az állomáson, hogy némi pénzhez jusson. Így a héttagú család egyedüli eltartója anyám lett, akit nem tettek ki a román tanügyből. Szerény tanítónői fizetéséből egy alkalommal egy girhes csirkét vásárolt a piacon, hogy nagyanyám legalább valamilyen sovány levest kotyvaszon belőle: diadalmason vitte hazafelé a cekkerében. Útközben találkozott apám egyik gyerekkori zsidó barátjának a feleségével, aki a saktertől baktatott bánatos arccal a Fötér irányába. Szóba elegyedtek, s kiderült, hogy a kövér kappan, amit levágni vitt a metszőhöz, „tréfli” (tisztátalan) lett. Tudod mit, mondta a jólelkű asszony: cseréljünk! Így is tettek, mi pedig legalább egyszer igazán jóllakhattunk, Kandó Ilona pompás ebédet (vagy vacsorát) rögtönzött a nagyvonalú ajándékból...

Egyébként Izsák Majstól tudta meg apám, hogy a nagy dérrrel-dúrral beharangozott palesztinai kivándorlás sem volt maga az üdvözülés: Majsi bácsi heréit addig verték⁵² a nagybányai szekusok, míg el nem árulta, hova ásta el a kert végében egy vaskazetában a vészkorszakot is átvészelt megtakarított vagyonkáját. Ily módon egyetlen vas nélkül kezdett 1960 körül az „ígéret földjén” új életet – több mint ötvenévesen.⁵³

A Főtéren állt a hajdani ruhakereskedő Neumannék bérháza, tágas udvarral: az volt Váralja fő „grundja”, itt zajlottak nyaranta kora délutántól késő estig a „vérre menő” focimérkőzések: magyarok, megmagyarosodott „szatmári” svábok, zsidók, románok vegyesen. Itt csak egyetlen dolog számított: ki hogyan bánik a labdával! Ide a két, pajeszos Neumann fiú is lejárogatott. „Jaszi”, az idősebbik, aki engem később Esterházy Péterre emlékeztetett,⁵⁴ kifejezetten ügyes volt, róla azt hallottam, hogy utóbb New Yorkban lett bankár vagy nagykereskedő, de lehet, hogy ez csupán szóbeszéd, és ő is Izraelben él. Nem tudom, milyen rokoni kötelék fűzte őket a nálam öt-hat évvel idősebb Neumann „Öcsi”-hez, aki az egyik legjobb képességű focista volt Váralján,⁵⁵ s úgy hallottam, a kivándorlást követően az izraeli válogatottban is játszott néhányszor, ez persze legenda is lehet. S ha ehhez még azt is hozzáfűzöm, hogy az 1954–1955-ös tanévre szüleim beíratnak a román óvodába, ahová további, a holokausztot szerencsésen átvészelt magyar-zsidó (zsidó-magyar) család is járatta velem nagyjából egyidős gyermekeit, akkor minden túlzás nélkül rögzíthetem: zsidókkal találkozni, együtt lenni, együtt játszani teljesen megszokott, „természetes” dolog, mindennapi életünk szerves részlete volt. Steinberger Józsin, Neumann Jaszin kívül Izsák Ervin, akivel csaknem negyven év múlva, bukaresti diplomatakoromban találkoztam újra: a *Jewish Agency* ottani kirendeltségét vezette, továbbá a Szende Pállal⁵⁶ rokon Schwartzék „Szuri” nevű gyermeke (vállig érő hollófekete hajával ő volt az egyik legszebb zsidó lány, akit valaha láttam), továbbá egy sajnos gyermekparalízisben félíg lebénult, apró termetű, bájos Holländer lány voltak – mások mellett – társaim, akiket ugyanazzal a céllal adtak be a műintézménybe, mint anyámék engem: az államnyelvet illik minél jobban elsajátítani! De a futballpályán kívül ugyanitt további zsidó családok csemetéivel s persze szüleikkel is nap mint nap

⁵² Öcsém úgy emlékszik: súlyt akasztottak rá, de ez a lényegen nem változtat: megkínózták!

⁵³ Voltak szerencsére szép számmal olyan esetek is, amikor a hagyományos zsidó találékonyság és furfang győzedelmeskedett a román szekus-szisztémán: szintén apámnak mesélte nevetve egyik zsidó barátja, hogy sok alijázó úgy tudta kimenekíteni a családi aranyat/ezüstöt, hogy kis méretű tömbökbe olvasztva az exportra szánt bikák tökébe operálták be a beavatott (lefizetett) állatorvosok Temesvár vagy Arad környékén, s úgy hajtották ki őket Nyugatra, vagy hajón egyenesen Izraelbe, ahol a „hálózat” izraeli tagjai már várták s kiválogatták a valamilyen egyezményes billoggal megjelölt állatokat...

⁵⁴ Lásd bővebben: Borsi-Kálmán (2018): i. m. 165–226. Különösen: 215–216.

⁵⁵ Ő volt apám kedvence, aki játékos-edző korában, 1957–1958 körül jó néhány alkalommal, még serdülőként „berakott” az UNIREA SEINI (Színérváraljai Egyesülés) román harmadosztályban szereplő kezdő csapatába!

⁵⁶ Szende Pál, szül. Schwarz (Nyírbátor, 1879. február 7. – Színérváralja, Románia, 1934. július 15.) közgazdasági író, polgári radikális politikus, 1918–1919-ben, Károlyi Mihály kormányában, majd az azt követő Berinkey-kormányban is pénzügyminiszter.

találkoztam az eddig felsoroltakon kívül: Steinmetz, a másik zsidó pék a Főtéren, Hersku, Markovitsék tartoztak ide, meg Kellerék. A Pestről elszármazott Kellerné Bogáti Judit számtant tanított apám iskolájában a magyar és román elemi osztályok 1959-es „összevonásáig”. Az ő nálunknál öt-hat évvel fiatalabb Ferenc fiuk szintén Kolozsvárt végeztek később orvosi tanulmányait, jó nevű urológus lett, akinek szülőházájában is van andrológuspraxisa. További nevek: Wiener (a villanytelep gépésze az élesztőgyárral szemben, az ő udvarukon láttam egy, a váraljai gyerekek vágyai netovábbját jelentő, Amerikából kapott, nagy méretű játék autót, amelybe be lehetett ülni), Berger⁵⁷ (a fogász), Bíró doktor⁵⁸ (a belgyógyász), rá megszólalásig hasonlító Zsuzsi nevű leánya szintén a román óvodába járt. Később jutott tudomásomra, hogy a szatmári Zelkovits Zoltán – akit Zelk Zoltán (1906–1981) néven ismer a magyar irodalomtörténet – serdülőkorában gyakran időzött színérváraljai rokonainál,⁵⁹ több olyan verse is akad, amelyben Váralját emlegeti! S ugyaninnen származott el Nagy-Talavera Miklós (jeles San Franciscó-i történész)⁶⁰ korábban ugyancsak nemesi címet szerzett édesapja, továbbá Bereznay András Londonban élő magyar történész és térképész egyik nagyapja.⁶¹

Nagy-Talavera Miklóssal több alkalommal is találkoztam Bukarestben és Párizsban egyaránt. Arra külön is büszke volt, hogy az ő családja nem askenáz, hanem szefárd eredetű. Egészen különleges az életútja, mert nem csupán Auschwitzot élte túl kamaszként, hanem még az is „megadatott neki”, hogy 1949 és 1955 között a transzszibériai vasutat is építhesse a Bajkálon túl, ukrán csempészek és orosz politikai foglyok társaságában. Így magyar anyanyelvén, a nagyváradi elemi iskolában elsajátított román-, továbbá bécsi egyetemi hallgatóként szerzett némettudásán kívül ukránul és oroszul is kiválóan beszélt. Nicolae Iorgáról, a Vaszgárdáról szóló, valamint a magyar és román fasizmusokat összehasonlító angol nyelvű munkái⁶² alapműveknek számítanak a nemzetközi szakirodalomban, akárcsak Bereznay András történeti atlaszai.⁶³

S végül, de nem utolsósorban még egy felemelő emlék: apám egyik legjobb barátja Rosenberg Ernő bácsi volt, aki az 1930-as évek elején Pesten tanulta ki a szabázmesterséget, majd hazatért Szinérváraljára. Egy személyben volt jól menő

⁵⁷ Berger Móric (Nagysomkút, 1914. április 9. – Ashdod [Izrael], 1972. február 18. (Sike–Tamási [2015]: i. m. 47.)

⁵⁸ Dr. Bíró Mátyás (Bethlen, 1904. július 17. – Askelon [Izrael], 1979. április 11.)

⁵⁹ Édesanyja neve Herskovits Mária volt, márpedig több Herskovits család is élt Szinérváralján!

⁶⁰ Budapest, 1929. február 1. – Chico (Kalifornia), 2000. január 23.

⁶¹ Bereznay András anyai nagyapja neve Szemere Imre Ignác volt, akinek „Ullmann és Szemere” néven Pesten volt szabócége. Felesége – Bereznay – neve Ullmann Lujza. (A pontosításért köszönet jár Bereznay Andrásnak!)

⁶² Nicholas Nagy-Talavera: *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Romania*. (h. n.), Center for Romanian Studies 2001; Nicholas Nagy-Talavera: *Nicolae Iorga. A Biography*. (h. n.), Center for Romanian Studies 2008.

⁶³ Bereznay András – Mark Almond: *The Times Atlas of European History*. London, Times Books, 1994; Thomas Cussans: *Kings and Queens of the British Isles*. London, Times Books, 2002; Bereznay András: *Erdély történetének atlasza*. Budapest, Méry Ratio, 2011; Bereznay András: *A cigánység történetének atlasza. Térképezett roma történelem*. Budapest, Méry Ratio, 2018.

úriszabó és futballmecénás. Egy kis üzleti érzékért sem ment éppen a szomszédba, mert nem csupán a hajdani „úriembereknek” dolgozott, hanem a környékbeli havasi román – a mi szóhasználatunkban: „vasány” – napszámosoknak is, akik csütörtökönként csapatostul jöttek a hagyományos hetivásárra. Ernő bácsi szűrt és subát is tudott varrni, ellátta őket mindenféle hasznos zsebbel, amelyekbe ravaszul egy-egy tízlejes bankót rejtett... A kliens persze a próbafülkében megtalálta... Nem alkudozott semmit, azonnal megvette a portékát... Nem csoda, hogy szinte tódultak a vevők a Rosenberg-üzletbe... A jól megtermett, kövérkés Ernő bácsi különben inkább hasonlított magyar dzsentrire, mint zsidó polgárra, szeretett jól élni s cigányzene mellett nagyokat mulatni a kisváros „legendás” vendéglőjében, a Koronában. S persze minden futballmeccsen kint volt, vidékre is elkísérte a csapatot. Nyilván a barátságot az is tovább erősítette, hogy mint már utaltam rá, apám a környék egyik legjobb futballistája volt, aki 1943-ban még Erdély katonaválogatottjába is bekerült, s nem más hívta az Újpestbe, mint alkalmi ellenlábasa, a budapesti honvédválogatottat erősítő Balogh II. Sándor, a magyar nemzeti tizenegy későbbi – a Puskás-korszak előtti – csapatkapitánya. Ernő bácsi számos nemzedéktársával ellentétben hál’ Istennek ép bőrrel megúszta a munkaszolgálatot, majd az 1950-es évek végén kiköltözött Beer Shevába, ahonnan gyakran hazalátogatott. Megtudván, hogy barátja legidősebb fia Bukarestben lett magyar diplomata, az 1990-es évek elején felkeresett a román fővárosban.

Nyár volt, meghívott vacsorázni egy előkelő vendéglő kerthelyiségébe valahol a *Piața Aviatorilor* környékén, Bukarest egyik villanegyedében s nekem szegezte a kérdést:

– Tudod-e, hogy ki az apád? – Kérdően néztem rá, mire így felelt:

– Tudd meg, hogy apád egy ideig Reviczky Imre alezredes beosztottja volt Nagyban, és rengeteg zsidónak segített a túlélésben és a vagyonmentésben!⁶⁴

Elhűlve s persze büszkén hallgattam: apám ugyanis soha egyetlen szót sem szólt a háború alatti viselt dolgairól, s utóbb áttelepülésünk körülményeiről,⁶⁵ pedig, ha hihetünk Rosenberg Ernő tanúságának, nem volt miért szégyenkeznie. Csak annyit tudtam nagyanyámtól, hogy angol fogságba kerüléséig először Kolozsvárt, majd két

⁶⁴ Lehet, hogy főnöke nevét nem említette, s az igazság az, hogy – talán szemérmességből – magam se néztem utána, mi a konkrét valóságtartalma Rosenberg Ernő közlésének. Egyszer talán fellapozom Deák István tanulmányát (Deák István: Tisztesség és becsület a II. világháborúban. Zsidókat mentő magyar katonatisztek. *História*, 32. [2010], 8. 12–18.), továbbá Reviczky Ádám: *Vesztes háborúk – megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre* (Budapest, Magvető, 1985) című művét, de valószínű, hogy ennek nincs írásos nyoma, hiszen magánakció is lehetett, amiről tényleg jobb hallgatni... Tény viszont, hogy miután hazatért az angol hadifogságból, neki – gyaníthatóan zsidó barátai közbenjárására – nem kellett az igazolóbizottság előtt megjelennie...

⁶⁵ Erről utólagos faggatózás után is mindössze annyit tudok, hogy kétszeri elutasítás után harmadszorra – 1962 júniusában (vagy még május végén) – kaptuk meg az engedélyt, s annak kieszközlésében a szálak egészen Cseterki Lajosig (1921–1983), az Elnöki Tanács titkáráig nyúltak. Cs. L. ugyanis apám osztálytársa volt a Bethlen Kollégiumban, akárcsak Ercse István, a sashegyi Arany János 12 évfolyamos iskola főként állami gondozottakat befogadó bentlakásos intézetének igazgatója és Méhes József (1920–2009), a Vakok Intézete hajdani igazgatója.

évig valóban Nagybányán szolgált karpaszományos zászlósként, s egy másik barátja rebesgette, hogy talán éppen a katonai elhárításnál...

De itt aztán snitt, anyám se mondott erről semmit, talán ő sem tudhatott sokat, hiszen csak 1946 végén ismerkedtek meg Szatmáron. Más szóval az *omerta* nemcsak a túlélő zsidó családokra,⁶⁶ hanem mindenki másra érvényes volt, aki abban a felfordult, veszélyes világban élt.

Utóirat

Írásomat azzal indítottam, hogy túlságosan nagy fába vágtam a fejszémet, esélyeim minimálisak. Ennek ellenére megpróbáltam néhány dolognak a végére járni, mert a vállalkozásomat két dolog mégis megkönnyítette, hézagosan bár, de lehetővé tette. Először is: életem legfogékonyabb első tizenkét évét 1948 és 1960 között *valóban* egyhuzamban a váraljai zsidó negyedben töltöttem. Másodszor pedig: történész (múltkutató) lett a fő foglalkozásom, vagyis mondhatni szakmai ártalomból is rendeznem illett, sőt *kellett* emlékanyagomat. Ráadásul „menet közben”, apránként rá kellett ébrednem, hogy ez, az első pillantásra egymástól független két *tény* az én esetemben szétválaszthatatlanul összefonódott: eszmélkedéseimre nem csupán a színérváraljai *román többség*, hanem a *magyar-zsidó* (zsidó-magyar) *kisebbség* is kitörölhetetlenül rányomta bélyegét: „beépült” személyiségembe. Ezt az alaphelyzetet tovább árnyalta, hogy a zömükben „tősgyökeres” színérváraljai kálvinisták a megmagyarosodott örmény,⁶⁷ cipszer, sváb,⁶⁸ lengyel⁶⁹ szlovén vagy horvát⁷⁰ és cseh⁷¹ származású katolikusokkal szemben is csak viszonylagos többségben voltak, különösen a zsidó negyedben, ahol természetesen változatlanul az izraelita hitsorosok éltek aránylag a legnagyobb számban, amely már csak a zsidó templom és a Gyár utcai rituális fürdő miatt is megőrizte „zsidós” jellegét.

⁶⁶ Erről kortársam, Gárdos Péter (született: Budapest, 1948. június 8.) így vall egy interjúbán: „Anyám és apám 50 éven át nem beszélt semmiről, ami 1945 előtt történt, sőt én sokáig azt sem tudtam, hogy zsidó vagyok. Felnőtt korban szembesültem ezzel igazán. Máig nehezen magyarázható, hogy apám [Gárdos Miklós], aki talentumos, jó tollú újságíró volt, miért nem írta meg az élményeit, amikor még tehette. Így viszont ránk, a második generációra maradt az elszámolás, amit nehéz putonyként cipelünk magunkkal évek, évtizedek óta.” Lásd: Kövesdi Péter: Titkok mérgezik a lelkeket (Interjú Gárdos Péterrel). *Vasárnapi Hírek*, 2018. november 3. 19.

⁶⁷ Csergezán, Kamenszki, Patován. (Volt egy *Ciprisz* nevű család is, akik föltehetően újjörög, esetleg macedo-román eredetűek lehetnek, akárcsak a Tintaş nevű família.)

⁶⁸ Jakner, Kretzinger Simf, Tefenhardt, Stauder, Zeispergel. Vö. Incze (1982): i. m. 38. Nekem (1955–1960 között) volt Groszhardt (Józsi és Matyi), Hölzli (Erzsi és Jani), Ulmann (István), Schönpflug (Zoli), Schmutzer, Printzinger (Ferenc), Ébersz (Pál), Wendlinger (Mária) nevű osztálytársam, illetve tanárom is, az egyik szomszédot pedig Strempel Jóska bácsinak hívták. De jól emlékszem Nágelékre és Starmüllerékre is.

⁶⁹ Brezovszky, Kmiatek, Netoleczky, Radvánszky etc.

⁷⁰ Habarics, Morecz (?).

⁷¹ Konyicska, Smillár, Tomanek, Vavrek.

Ez tehát többszörös *kisebbségi (léti)helyzet*, amely az ebben a milióban szocializálódott individuumot élete végéig elkíséri, akárhova sodorja is később végzete.⁷²

Velem is ez történt, mert bár sokáig nem tulajdonítottam különösebb fontosságot a váraljai zsidókkal, s egyáltalán a zsidósággal kapcsolatos korai élményeimnek, 1962-es áttelepülésünket követően először pataki diákként (1962–1965), majd a pesti bölcsészkar és az Eötvös Collegium hallgatójaként (1968–1973) rengeteg olyan élményben volt részem, amelyek „értelmezése” csak és kizárólag a színérváraljai gyerekkorban bekövetkezett „imprinting” (bevésődés) révén volt lehetséges. Ezzel persze nem azt állítom, hogy a bölcsék követ a tarsolyomban hordtam volna, de azt igen, hogy hosszú tépelődés után fokozatosan rádöbbsentem: tudtomon kívül rendkívül értékes élményanyag birtokába kerültem kisfiú koromban, amelynek módszeres mérlegelése számos olyan összefüggés megértéséhez segíthetett hozzá, amelyek létezéséről – önhibájukon kívül (tabusítva lévén) – magyarországi nemzedéktársaim döntő többségének (a zsidó származásúak nagy részét is beleértve) nem lehet tudomása. Fogódzók híján még a legértelmesebbek is csak nagyon körülményesen, szakkönyvekből, testes monográfiákból, poros levéltári fondokból szerezhetik meg (már ha rászánják magukat) azt az ismeretanyagot s a hozzá tartozó fogalomkészletet, amelyet nekem mondhatni „tálcan kínált” a sors, s amely nélkül igen-igen nehéz, csaknem lehetetlen tájékozódni a magyar társadalomfejlődés és szociálpszichológia különféle, érzelmileg és politikailag egyaránt változatlanul nagyon érzékeny régióiban és bugyraiban. S még ha ez sikerül is (mert miért is ne sikerülhetne?), kérdéses marad, hogy van-e a *terminus technicusok* mögött valós *lételmény*? Saját megélt, olykor megszenvedett *tapasztalat*.

Utólag nagyon valószerűnek tűnik, hogy ezen, gyerek- és kamaszkori emlékeim alapján „gyúrtam össze” 1962 és 1970 közötti mélytudatomban a magam „ideáltipikus zsidó” alakjait, amelyek, bár távolról sem voltak tökéletesek, sokat segítettek a tájékozódásban és tipológiai érzékem formálódásában: viszonylag biztos kiindulópontot jelentettek. Annak ellenére, hogy a magyar társadalomfejlődés, polgárosodás, nemzetté válás

⁷² „Az erdélyi [partiumi] magyarnak van egy viszonylata a román többség iránt Romániában, és van egy viszonylata Magyarország irányában, ahol a magyarok vannak többségben. S nemcsak a többségi románsághoz képest akar másnak, azaz magyarnak megmaradni, hanem azt is mondja, hogy az erdélyi [partiumi] magyar különbözik a magyarországitól, tehát a saját nemzetével mint többséggel is kisebbségben akar maradni. Úgyhogy *nem tudsz olyat mondani, ami nem kisebbség–többség relációban fogalmazódik meg* [...]. Minden hasonlítás a kisebbség felé vezet, mert mindig csak részecskék hasonlítanak.” Lásd: Páskándi Géza: A kiválasztott és az alkalmas. In Havas Judit – Lengyel Gabriella: *Párbeszélgetés. Írók, költők a Károlyi-palotában*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kortárs – Dinasztia, 2000. 73. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

lépcsőfokairól, rejtett hierarchiájáról, s a hozzájuk tartozó „idősíkokról”, meg belterjes, mindenhova lehatoló előítélet-rendszeréről⁷³ mit sem tudtam még.

S itt kell visszacsatolnom egyik magyarországi alapélményemhez: sem 1962 és 1965 között Sárospatakon, sem 1968/1970 körül a pesti bölcsészkaron sokáig nem fért a fejembe, hogy miért keresi az én társaságomat több, a budapesti szocialista nómenklatúrából az ottani szigorú, mondhatni, vaskalapos szellemiségű, az 1930-as évek kálvinista értékvilágát őrző Kossuth Lajos Fiúkollégiumba beadott kamasz gyerek, illetve később húsz év körüli fővárosi évfolyamtársam. Holott kedvükre válogathattak volna a nálam sokkal jobban eleresztett vidéki értelmiségi vagy egyenesen lecsúszott „úrincsaládok” csemetéi közül... Mert én őket pesti magyar úrigyerekeknek, úrifíúknak és úrilányoknak néztem, hiszen egy-két kivétellel mindnyájan magyar nevet viseltek, és némileg jobb állapotú ruhájukon kívül szinte semmiben nem különböztek tőlünk, többiektől. Talán csak abban, hogy egy kicsit magabiztosabbnak *látszottak* (nem mindegyikük), és kevésbé tartottak keménykezű nevelőtanárainktól, mint mi.⁷⁴ Nagyon halványan azért már Patakon derengeni kezdett bennem, hogy „mintha” jobban ismerném őket társaimnál, de ennek az ösztönös „tudásnak” a mibenlétét sokáig még magamban sem tisztáztam, s fel sem merült bennem, hogy a vonzódás netán „kölcsonös” is lehet. Vagyis „ők” érzik a magukéval rokonnak a korábbi *kisebbségi léthelyzetből* hozott, átlagosnál kicsit érzékenyebb karakteremet. Arról most nem is beszélve, hogy sokan közülük, úgyszólván véletlenszerűen, ám annál nagyobb sokkot átélve szereztek tudomást a *tényállásról*,⁷⁵ amelynek komoly szakirodalma van ma már.

⁷³ „A [...] (magyarországi) társadalmi osztályozás nemhogy értéksemlegességre törekedne, hanem ellenkezőleg, rendi, majd később a rendies polgári osztálykategóriáinak érvényességét is, a személyek állásának jogosultságát is egy másik síkról kell elnyerje, minősítés formájában. [...] A [magyar társadalomfejlődésben és közgondolkodásban] a mindenhová lehatoló rendi választóvonalak mindkét oldalán, s mindenfajta társadalmi különbséghez, a társadalmi felemelkedés minden formájához minőségi képzetek kötődtek, amelyek kifejeződtek a csoportok egymással szembeni bánásmódjában s a kapcsolati formákban.” Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztény polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, (1991), 2–3. 69., 91.

⁷⁴ Vö. Borsi-Kálmán (2002): i. m. 229., 232–233., 261.

⁷⁵ Az ezzel kapcsolatos erkölcsi, önazonossági – utóbb természetesen az életvitelre, csoportképződésre, párválasztásra (etc.) is kiható – kérdéseket így fogalmazta meg harmincéves korában – pontosan a „rendszer-váltás/változ(tat)ás” egyik csúcspontján, 1989-ben megjelent, fontos, ám alig hivatkozott esszéjében – egy, a „nagy generáció” tagjainál valamivel fiatalabb szerző (rövidítve): „tekinthető-e zsidónak az, *el lehet-e várni*, hogy zsidónak tekintse magát, attól, akinek legfogékonyabb éveit alatt meg sem fordult a fejében, hogy ő zsidó, majd egyik pillanatról a másikra »felvilágosítják« származásáról, vagy »rájön« származására, vagyis váratlanul rázuhan egy olyan teher, amelyhez egész addigi neveltetése szerint semmi köze – *elképzeltető-e*, hogy egy ilyen embernek (akár felnőtt, akár – mint rendszerint – még gyerek) egyik pillanatról a másikra zsidó tudata lesz, hogy zsidó tudata utólag maradéktalanul (ugyanakkor különösebb kompenzáció nélkül) kialakul, és szerves része lesz tudata egészének?!” Márton László: *Kiválasztottak és elvegyülők*. Budapest, Magvető, 1989. 24–25. Márton László diplomatikusan elhatárolódó „reakciójával” e sorok írója is maradéktalanul azonosul: „A választ ezúttal az olvasóra bízom” (25).

Ugyancsak nagyon furcsa volt, hogy a nagyvilágban történt csavargásaim során akárhol (Londonban, Amszterdamban, Bukarestben, Vancouverben, New Yorkban, Párizsban) ültem be egy kávéházba vagy kocsmába, szinte menetrendszerűen megszólítottak, s a különféle nyelveken lezajló társalgás vissza-visszatérő kérdése az volt, hogy nem vagyok-e „véletlenül” zsidó?⁷⁶ Merthogy a beszélgetőpartnerek kivétel nélkül Közép- és Kelet-Európából kivándorolt zsidók leszármazottai voltak...

Száz szónak is egy a vége: a színérváraljai zsidó negyedben egy másik (körülbelül fél évszázaddal korábbi) történelmi idősíkban lezajlott *részleges* zsidó(s) szocializációmát zsidó gyökereiktől már elszakadt, illetve azoktól tudatosan távoltartott magyarországi (főként budapesti) nemzedéktársaim ösztönösen „zsidósnak” érzékelték, noha fogalmilag, akárcsak jómagam, maguk sem lehettek igazán tisztában azok mibenlétével és kifutási lehetőségeivel. Más szóval két különböző eredetű és más-más indítatású „másodlagos zsidó tudat”⁷⁷ szerencsés találkozásáról volt szó.

Valószínűleg mindmáig.⁷⁸

Epilógus

A színérváraljai magyar zsidóság hajdani pezsgő közösségi (és polgárosító) életének, s egykori relatív (de egyúttal nagyon is valóságos) súlya elégikus mementójaként is

⁷⁶ 1968 kora őszen ezt egyszer az Eötvös Collegiumban – saját, természetesnek remélt közegemben – is megtapasztaltam! Lásd bővebben: Borsi-Kálmán (2002): i. m. 263.; Borsi-Kálmán (2018): i. m. 167.

⁷⁷ Magam, valamiféle összegzésként ezt a rendkívül bonyolult identitáskereső/tisztázó folyamatot hajlamos vagyok egyfajta „másodlagos zsidó tudatként” azonosítani. Ezirányú ismereteimet *Töredék. Töprengés a honi antiszemitizmus természetéről, avagy óvatos javallatok a magyar–magyar viszony rendezésére* címmel próbáltam összefoglalni. Továbbfejlesztett változata: Borsi-Kálmán Béla *Zsidók Temesvárott... és széles e világban. Esszék a magyar–zsidó (zsidó–magyar) szimbiózis történetéből*. Budapest, Lucidus, 2014. 223–261. Ugyanezt a jelenséget történeti kontextusába illesztett kérdés formájában így fogalmazza napjaink egyik jelentős magyar gondolkodója: „[a hazai zsidóság tagjai] miért maradtak meg zsidónak? [...] Miért nem váltak Mózes-hitű magyarokká [csehekké, lengyelekké, románokká, ahogy Németföld nyugati vidékein igenis Mózes-hitű németekké váltak]? Érzésem szerint a legjobb úton voltak ehhez. De aztán jött a holokauszt. S ennek emlékét ki nem törli belőlünk senki és semmi. Nemcsak a túlélőkből, leszármazottaikból sem. Talán ezeket az emléknymokat ismerem fel a másikon?” Vajda Mihály: *Mentalitások. Élet és Irodalom*, 2018. február 2. 5.

⁷⁸ A soha el nem érhető teljes (történelmi) Igazság jegyében persze nem hallgathatom el, hogy ez a „tudás” ugyan elméletileg megkönnyíthette volna, ám végső soron – a magyar társas kapcsolatok átpolitizált, változatlanul rendies (gyanakvó) jellege és teljes/tökéletes azonosulást – mindkét „oldalon” – hallgatólagosan *megkövetelő* attitűdje következtében – mégsem tette lehetővé maradéktalan (szerves) beilleszkedésemet egyik mértékadó csoportba/szegmensbe se. Vagyis amit a vámon nyertem, a réven elvesztettem... Lásd: Borsi-Kálmán (2002): i. m. 232–234., 264–266.; Borsi-Kálmán (2018): i. m. 179–190.; A világ pörög, az elitlista stabil. A kulturális kiválóságokról szóló felmérésről Kristóf Luca kutatásvezetővel Nagy N. Péter beszélget. *Élet és Irodalom*, 2019. május 17. 7.

értelmezhető az a tény, hogy a jeruzsálemi Yad Vasem Holokauszt (Soá) Emlékmúzeum azon katakombaszerű részlegében, amely a teljesség igényével őrzi a Közép-Európában elnéptelenedett (elpusztított) zsidó közösségek emléktábláit, a leginkább szemet szűrő sztlélé éppen a váraljai zsidóké!

Nem is egyszerűen szokatlan, csaknem félajtónyi (!) mérete teszi azzá a SZINYÉRVÁRALJAI IZRAELITA HITKÖZSÉG feliratú, fehér márvány táblát, hanem a temérdek lengyel, ukrán, román stb. szöveg rengetegéből azáltal is kirí, hogy *magyar nyelvű*, sőt még a régi magyar címet is rávésették megrendelői...⁷⁹

Szomorú mementóként betűrendben és a róluk fennmaradt utolsó feljegyzés dátumával együtt idemásolom azon személyek adatait – köztük az apámmal egyazon évben (1920-ban) született gyermekkori játszótársaiét –, akiket Szinerváralján anyakönyveztek:

- Benedikt* Miklós, 1913. április 17. (anyja neve: Stern Judit) – eltűnt: Dubenko, 1943. január 23.
Berger Jenő, 1907. június 19. (anyja neve: Dávid Mária) – eltűnt: Alekszejevka, 1943. január 17.
Berkovics László, 1915. (anyja neve: Markovits Gizella) – eltűnt: 1942. december 21.
Berkovics Sándor, 1920. február 7. (anyja neve: Moskovics Gizella) – eltűnt: Ilovskoje, 1943. január 23.
Bíró Géza, 1909. november 28. (anyja neve: Neumann Ilona) – meghalt: Szatmárnémeti, 1944. november 11.
Dolf Hermann, 1917. augusztus 30. (anyja neve: Goldberger Veron) – eltűnt: 1943. január 23.
Felberbaum Lajos, 1918. (anyja neve: Markovits Eszter) – eltűnt: Novij Mir, 1943. január 25.
Grosz Géza, 1902. március 1. (anyja neve: Schoberl Vilma) – eltűnt: Atamanszkoje, 1943. január 23.
Grosz Mór, 1920. július 22. (anyja neve: Perl Berta) – eltűnt: Hoskoje, 1943. január 23.
Helprin Márton, 1920. november 14. (anyja neve: Katz Regina) – eltűnt: Ozirjany, 1944. február 1.
Herskovits Ignác, 1903. december 28. (anyja neve: Herskovits Matild) – meghalt: Dubenko, 1943. január 22.
Herskovits István, 1921. október 3. (anyja neve: Rosner Matild) – sebesülve: Hajdúszoboszló, 1944. augusztus 21.
Herskovits László, 1919. (anyja neve: Rosner Matild) – eltűnt: 1943. január 17.
Herskovits Márton, 1913. július 13. (anyja neve: Herskovits Matild) – eltűnt: Dubenko, 1943. január 23.
Hossko József, 1920. június 3. (anyja neve: Löwy Rozália) – eltűnt: Ilovskoje, 1943. január 23.
Izsák Ábrahám, 1910. december 24. (anyja neve: Friedmann Hani) – eltűnt: Atamanszkoje, 1943. január 23.
Izsák Adolf, 1919. december 10. (anyja neve: Najovics Helén) – meghalt: Nyikolajevka, 1943. január 17.

⁷⁹ Az értesülésért hajdani bukaresti diplomatakollégámnak, Nagy Józsefnek jár köszönet, aki utóbb Kisinyovban és Bogotában volt nagykövet. 2008 nyarán, első izraeli utamon erről a tényről a saját szememmel is meggyőződhettem!

- Izsák Jenő, 1914. augusztus 26. (anyja neve: Friedmann Hani) – eltűnt: Atamanszkoje, 1943. január 23.⁸⁰
- Markovits Sándor, 1908. március 6. (anyja neve: Glück Regina) – eltűnt: Atamanszkoje, 1943. január 23.
- Moskovits Sámuel, 1909. szeptember 19. (anyja neve: Salamon Eszter) – eltűnt: Bugyenij, 1943. január 16.
- Neumann Sándor, 1911. (anyja neve: Weil Szerén) – meghalt (adatok nem maradtak fenn).
- Simon Jenő, 1919. (anyja neve: Steinberger Helén) – eltűnt: Simonkovce, 1943. március 23.
- Weisz Zoltán, 1911 (anyja neve: Izsák Malvina) – eltűnt (adatok nem maradtak fenn).

Felhasznált irodalom

- Bereznay, András – Mark Almond: *The Times Atlas of European History*. London, Times Books, 1994.
- Bereznay András: *Erdély történetének atlasza*. Budapest, Méry Ratio, 2011.
- Bereznay András: *A cigányság történetének atlasza. Térképezett roma történelem*. Budapest, Méry Ratio, 2018.
- Borsi-Kálmán Béla: A „feladat”. *Jelenkor*, 38. (1995a), 3. 264–273.
- Borsi-Kálmán Béla: Az ideális „asszimiláns”. *Korunk*, 6. (1995b), 2. 38–47.
- Borsi-Kálmán Béla: *Kihívás és eretnokség. Adalékok a román–magyar viszony történetéhez*. Sepsiszentgyörgy, Kaláka Könyvek, 1996.
- Borsi-Kálmán Béla: Az ideális „asszimiláns” avagy a „feladat” (Bíró Béla beszélgetése a szerzővel). In Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből*. Pécs, Jelenkor, 2002. 223–292.
- Borsi-Kálmán Béla: Töredék. Töprengés a honi antiszemitizmus természetéről, avagy óvatos javallatok a magyar–magyar viszony rendezésére. In Borsi-Kálmán Béla et al. (szerk.): *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Zones d'ombre. Lumières et libéralisme. Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire*. (h. n.), (k. n.), 2013. 279–292.
- Borsi-Kálmán Béla: *Zsidók Temesvárott... és széles e világban. Esszék a magyar–zsidó (zsidó–magyar) szimbiózis történetéből*. Budapest, Lucidus, 2014.
- Borsi-Kálmán Béla: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” I. Változatok az „aha-élményre”. *Korunk*, 28. (2017a), 10. 89–95.
- Borsi-Kálmán Béla: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” II. *Korunk*, 28. (2017b), 11. 105–111.
- Borsi-Kálmán Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2018.
- Cussans, Thomas: *Kings and Queens of the British Isles*. London, Times Books, 2002.
- Czeizel Endre: *Költők gének titkok. A magyar költőgénéziusok családfaelemzése*. Budapest, Galenus, 2001.

⁸⁰ Lásd: Gavriel bar Shaked (szerk.): *Nevek. Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken – Names of Jewish Victims of Hungarian Labour Battalions*. II. kötet. A–J. New York, Szól a Kakas Már – Beate and Serge Klarsfeld Foundation – Yad Vashem, 1992. 50., 56., 68., 69., 82., 171., 225., 386., 392., 461., 474., 475., 504., 516.

- Deák István: Tisztesség és becsület a II. világháborúban. Zsidókat mentő magyar katonatisztek. *História*, 32. (2010), 8. 12–18.
- Incze János: *Önarckép azaz lelátás hat évtized tetejéről*. Bukarest, Kriterion, 1982.
- Képès, Sophie: Les vie d'Eva. *La Revue des Ressources*, 2011. január 9. Online: www.larevue-desressources.org
- Kiss Erika Márta: *Erdély zsidó közösségei a kezdetektől napjainkig a temetők tükrében*. (PhD-értekezés.) Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2014.
- Kövesdi Péter: Titkok mérgezik a lelkeket (Interjú Gárdos Péterrel). *Vasárnapi Hírek*, 2018. november 3. 19.
- Márton László: *Kiválasztottak és elvegyülők*. Budapest, Magvető, 1989.
- Nagy N. Péter: A világ pörög, az elitlista stabil. Beszélgetés a kulturális kiválóságokról szóló felmérésről Kristóf Luca kutatásvezetővel. *Élet és Irodalom*, 2019. május 17. 7.
- Nagy-Talavera, Nicholas: *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Romania*. (h. n.), Center for Romanian Studies, 2001.
- Nagy-Talavera, Nicholas: *Nicolae Iorga. A Biography*. (h. n.), Center for Romanian Studies, 2008.
- Németh Ferenc: Zsidó kereskedők szerepe a magyar polgárosodásban. Beszélgetés Bácskai Vera gazdaságtörténésszel. *Szombat*, 1991. március 1. Online: www.szombat.org/archivum/zido-kereskedok-szerepe-a-magyar-polgarosodasban
- Páskándi Géza: A kiválasztott és az alkalmas. In Havas Judit – Lengyel Gabriella: *Párbeszélgetés. Írók, költők a Károlyi-palotában*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kortárs – Dinasztia, 2000. 62–75.
- Palmer Kálmán (szerk.): *Nagybánya és környéke. A Magyar Országos és Kohászati Egyesület első vándorgyűlése alkalmára*. Nagybánya, Molnár Mihály nyomdája, 1894.
- Porumbăcean, Claudiu – Viorel Câmpean – Kereskényi Sándor: *Oameni din Seini*. Arad – Satu Mare, Editura „Vasile Goldiș” University Press Arad – Editura Muzeului Sătmărean, 2013.
- Reviczky Ádám: *Vesztes háborúk – megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre*. Budapest, Magvető, 1985.
- Shaked, Gavriel bar (szerk.): *Nevek. Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken – Names of Jewish Victims of Hungarian Labour Battalions*. II. kötet. A–J. New York, Szól a Kakas Már – Beate and Serge Klarsfeld Foundation – Yad Vashem, 1992.
- Sike Mária Márta – Tamási Attila (szerk.): *Szinérváralja. A héthegegy város. Rendhagyó monográfia*. Nagybánya, Genius, 2015.
- Staar Gyula: Interjú Tóth Imrével. In Tóth Imre: *Isten és geometria*. Budapest, Osiris, 2000.
- Szilágyi Adalbert-Béla (szerk.): *Szinérváralja*. Sárvár–Szinérváralja, az RMDSZ Szinérváraljai Szervezete, (é. n.)
- Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, (1991), 2–3. 75–130.
- Vajda Mihály: Mentalitások. *Élet és Irodalom*, 2018. február 2. 5.

Béla Borsi-Kálmán

Memories of the Jewish Community of Szinerváralja⁸¹

*"In my dreams I often see the hoarfrost glistening on the windowpanes of Szinerváralja"*⁸²

Introduction

I must begin with an episode that is now, alas, part of literary history: in the course of my fairly long career in amateur football I played for some eight years between 1976 and 1986 in minor-league football with the late, great writer Péter Esterházy (1950–2016). My varied and extensive memories of him I placed on record only quite recently.⁸³ Some of these concern the fact that I was unknowingly witness to the birth of the maestro's justly emblematic work, *Termelési-regény (kisseregény)* [Novel of Production] (Budapest, Magvető, 1979), which is, as is well-known, strongly football-centric. And, of course, it already bears the imprint of what was to become his trademark style: a loose but heady brew of unceasing flashes of wit, divagations, pub anecdotes, football stories and philosophical meditations. This might be called an incomparable pot-pourri from someone of aristocratic descent and proletarian provincial footballistics that does not, to put it mildly, make him an easy read. And as for his translators, it makes them want to tear their hair out, as there are few who can provide straightforward versions of these typically Esterházyan squibs – especially those set on the football-pitch – whether in English,

⁸¹ An edited and substantially expanded version of a paper read on 5 February 2018 in Budapest at the conference *Többes kötésben. Magyar zsidó múltak és égtájak* [Multiple Binds. Hungarian Jewish Pasts and Landscapes]. The author would like to express his thanks to his uncle, the late Béla Kálmán Sr., (Szinerváralja, 10 June 1943 – 20 January 2020), his brothers Pál Kálmán (b. Szinerváralja, 5 November 1943) and Sándor Kálmán (b. Szinerváralja, 26 September 1954), József Nagy and Márton Szmuck (b. Szinerváralja, 1950) for their help in the preparation of this essay. (*Translator's note*: Szinerváralja in Transylvania (Romania) is known in Romanian as Seini. Throughout, wherever possible, the Hungarian placename is followed, after a forward slash, by its current Romanian version, but in order to save space only on the first occasion that it is mentioned.)

⁸² Courtesy of one of Majsi Izsák's daughters, June 2008 (Tel Aviv).

⁸³ Béla Borsi-Kálmán: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” (I.) Válozatok az „aha-élményre” (részletek) [Memories and reflections of ‘maestro’ Péter Esterházy, part 1. Variations on the “aha-moment” (extracts)]. *Korunk*, 28. (2017), 10. 89–95; Béla Borsi-Kálmán: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” (II.) [Memories and reflections of ‘maestro’ Péter Esterházy, part 2. Variations on the “aha-moment” (extracts)]. *Korunk*, 28. (2017), 11. 105–111. In book form: Béla Borsi-Kálmán: *Pszedo-fociesszék. Széljegyzetek a futball, a politika és az irodalom forrásvidékéről* [Pseudo-football Essays. Notes from the Headwaters of Football, Politics and Literature]. Budapest, L'Harmattan, 2018. 165–226.

German or French, particularly if they have never kicked a ball in their life. I happen to know this because in the summer of 1984, just as the European Championships were being held in France (12–27 June), I returned for ten days to Paris about a year after my 1982–1983 research scholarship ended, to act as unofficial interpreter for a monolingual ex-ministry of the interior official turned “entrepreneur” (in his case, a dealer in garden furniture in Transdanubia), and in what little free time remained at my disposal I looked up some of my French friends. One of them, the Breton-born Michel Prigent (1948–2017), who until March 2015 taught Hungarian history at the Sorbonne’s Inalco, at one point during dinner struck his forehead with the palm of his hand and exclaimed: “But hey, you play football! So you must surely know the French for the Hungarian terms *les* “offside”, *megkerülő*s “outflanking”, *esernyő* “umbrella movement” and especially *kötény* “nutmeg” and all their fellows...” Soon it turned out that he just happened to be living with the writer Sophie Képès, who was Hungarian on her father’s side and was at that very moment wrestling, together with Ágnes Járffás (subsequently Esterházy’s regular French translator), with his *Novel of Production*. So it happened, by a twist of fate, that I was responsible for the transmission⁸⁴ of these technical terms into the text of the poetically-entitled French version of the book.⁸⁵

The conversation then took an unexpected turn: Sophie, having discovered that I hailed from northern Transylvania, in fact from the Partium, and that a main research interest of mine was Hungarian–Romanian relations (with special reference to the eighteenth to twentieth centuries), told me she had an elderly aunt in Paris, Eva Kepes (Budapest, 1913 – Paris, 9 June 1994), who following a year in Berlin, arrived in Paris in 1938 and spent nearly all of the rest of her life there, first as dancer, then as an actress and later as the mother to three children. Then, at the age of fifty, she decided to start a new life: she divorced her Hungarian husband, bought paints and brushes, and set up a little studio a few steps from the Sorbonne, on the fifth floor of a block of flats in the rue Cujas, and from then on turned out one beautiful painting after another.⁸⁶ By then Sophie spoke rather good Hungarian and was keen to unearth the roots of the Hungarian branch of her family, which reached back to Transylvania and the Partium: she had often asked her father and his relatives about these as a teenager, but seemed to hit a brick wall. She received no answers to any of her questions and had to make do with the occasional anecdote whose origins were never explained, and they often turned a deaf ear to her inquiries. Only the eccentric Eva Kepes was somewhat more willing to talk: it was from her that she discovered that one branch of the family had a patent of nobility bearing the words *Vári Kepes de Szinyérváralja*. She was reluctant to believe this and when she grew up thought that the claim to the title of nobility was made up, knowing enough

⁸⁴ I seem to recall (unfortunately I am unable to confirm it) that the word “transmission” actually appears in my handwritten dedication to her of my first book, *Együtt vagy külön utakon* [Together or Taking Separate Ways]. Budapest, Magvető Kiadó, 1984.

⁸⁵ *Trois anges me surveillent* [Three Angels Stand Guard over Me], roman de Péter Esterházy (Gallimard, 1989, en collaboration avec Agnès Járffás).

⁸⁶ See Sophie Képès: Les vies d’Eva. *La Revue des Ressources*, 9 January 2011.

about Hungarian history to be aware that in historic Hungary many middle-class families who had made good, among them Germans, Serbs, Greeks, Macedo-Romanians,⁸⁷ but also many Jews, were only too happy to buy, from the eighteenth century onwards but right up to the end of the nineteenth, noble titles and ranks of various kinds adorned, naturally, with suitable fancy “nobiliary particles” (in Hungarian these are prefixed to the surname – *trans.*). She was justified in thinking, then, that “szinyerváraljai” might well be one such nobiliary prefix.

She never actually saw the “sheepskin” that traditionally bore the letters patent of nobility and did not know whether it was ever in her aunt’s possession, or if she had merely heard it spoken of when she was a little girl, and of course it may well be that it had been lost in the meantime. Purely as a matter of curiosity it is worth mentioning that the poet Miklós Radnóti notes in his *Diary* the name of one of his wife Fanni Gyarmati’s relatives (the bank manager Sándor Gyarmati). What is noteworthy is not so much that he changed his name from Gutmann to Gyarmati, but that he is given in our source with the nobiliary prefix “szinyerváraljai” even after the name-change!⁸⁸

A painting by Eva Kepes

I can no longer recall whether it was Sophie Képès or I who was more surprised by our dialogue. Because it so happens that somehow Szinyerváralja, or rather as it has been

⁸⁷ See Béla Borsi-Kálmán: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise* [From Aborted Byzantine Renaissance to Greater Romania. The Ethnogenesis of a State Idea]. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2018. (esp. 59–136, 189–227).

⁸⁸ See Endre Czeizel: *Költők, gének, titkok. A magyar költőgénuszok családfaelemzése* [Poets, Genes, Secrets. Analysing the Family Trees of Hungarian Poet Geniuses]. Budapest, Galenus Kiadó, 2001.174.

known since 1907, Szinerváralja, is not just a real place but, in fact, the truly picturesque little medieval market town where I spent my entire childhood. It was no accident that because of its splendid geographical location it was originally called “the town of the seven hills”.⁸⁹ It was also the birthplace of, among others, the noted grammarian and Bible translator János Erdősi Sylvester (c. 1504–1552), now widely recognised as the compiler of the first grammar of Hungarian and the father of Hungarian linguistic scholarship as well as of the Hungarian essay.⁹⁰

Of pre-1920 Szinerváralja and its environs, as well as its society, which had become middle-class despite preserving many archaic features, a – literally – picturesque account is provided in his spellbinding autobiography by the painter János Incze, born there in 1909 (though he later settled in Dés/Dej).⁹¹ Indirect (and, of course, subjective) evidence of this area’s isolation is provided by the fact that the environment that the famous painter’s virtually photographic memory recalled of the 1910s differs hardly a jot from what has remained in the memory of myself, the future historian, regarding the conditions, the culture and the mentality of the 1950s. Thus, half a century flew by almost without any change, apart from, naturally, changes in respect of the authorities in charge and the consolidation of the town’s Romanian character – which, interestingly, is mentioned by Incze only in passing.⁹² Incze has the following to say on this topic: “Szinerváralja in my childhood (1909–1920) was a *nagyközség* [major village as an administrative division – trans.], the centre of one of the ten *járáses* [lower-level administrative districts – trans.] of Szatmár/Satu Mare county. On the Várhegy the ruins of its medieval castle can still be clearly seen, though many of its stones have been carried off. When I was small that is where we would go for a day out, the stones of the curious great hall still stood more or less intact, but everything was covered in vegetation, thick nutbushes and other shrubs, oaks and wild cherry trees. The ruins were shrouded in a mysterious world of fable: one of my friends told me that his father had crawled into one of the cavities under the walls and reached something dark and tunnel-like, but though it glittered with gold he saw an incubus sitting on a cauldron and got such a fright that he never dared

⁸⁹ See József Anderco et al.: *Szinerváralja. A hétkegyű város. Rendhagyó monográfia* [Szinerváralja. The Town of the Seven Hills. An Unorthodox Monograph]. Nagybánya, Genius Kiadó, 2015.

⁹⁰ Anderco et al. (2015): op. cit. 134–144.

⁹¹ János Incze: *Önarckép* [Self-portrait]. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1982 (see esp. 8, 9–47).

⁹² This may, of course, be explained at least in part by (self-)censorship, since Incze published his work in 1982, in the darkest years of Ceaușescu. The Romanian character of Szinerváralja is adumbrated all the more clearly in the following publication: Claudiu Porumbăcean – Viorel Câmpean – Sándor Kereskényi: *Oameni din Seini* [People of Szinerváralja]. Arad–Satu Mare, Editura “Vasile Goldiș” University Press Arad – Editura Muzeului Sătmărean, 2013.

venture there again”.⁹³ He continues: “The name of the town, Szinér, which was folk-etymologised as *szines ér*, “coloured vein”, was explained to me by [our teacher, István] Fábíán:⁹⁴ veins of pure gold were found here, because the whole area – Tótfalu/Tăuții de Jos, Nagybánya/Baia Mare, Felsőbánya/Baia Sprie and Kapnikbánya/Cavnic – is one vast goldfield. The area was also known as Asszonypataka (Frauenbach), supposedly because all the income from it always ended up in the queen’s purse [...]. Here the Reformation stretched a long way back: not far away is Borpatak, Miszt/Tăuții, Mogyorós/Măgherauş, Tótfalu, the birthplace of the famous printer and punch-cutter Miklós Misztótfalusi Kis. János Erdősi Sylvester [see above – trans.], was born in Szinerváralja in the first quarter of the sixteenth century. For a long time the adherents of the Reformation were not permitted to build churches here, even the building of the present church was subject to special conditions: it had to be at the end of the village and none of its doors or windows could look out onto the street in case that blighted the peace and morals of the true believers. A fine stone pillar was raised in the market place to commemorate Sylvester, the railings surrounding it being used by the linen-drapers to display their wares, with the clotted cream sellers sitting at its base”.⁹⁵

And I would add that Sylvester’s column was already to be found in the cemetery of the Calvinist church when I was a child. It was a tall column of granite that, I discovered, had indeed earlier stood in the main square, in the market, and was moved to its present site after the Romanian occupation, with the “change of regime”.⁹⁶

⁹³ Incze (1982): op. cit. 37. (I heard such tales and legends myself as a little boy: my grandmother and my aunt claimed to know that the castle ruins were linked to the nearby fortress of Aranyosmeggyes/Medieşu Aurit by a secret tunnel, a section of which supposedly ran under Uncle Kiss’s pigsty. Incidentally, I seem to recall that the wife of Uncle Kiss, a cooper and wheelwright originally from the Zips region, and Uncle Feri Merli’s wife were sisters, that is to say, they both married Jewish women.)

⁹⁴ The Calvinist teacher István Fábíán, father of the Calvinist writer György Fábíán (1912–1980), who edited the weekly *Szinyér* for many years. Porumbăcean et al. (2013): op. cit. 147.

⁹⁵ Incze (1982): op. cit. 37–38.

⁹⁶ Even the Inczes did not count as “autochthonous”: I discovered only in 2001 that “the Incze family came here from some Calvinist area of Székelyland. I see from baptismal records that my great-great-grandfather Sámuel lived in Nagybánya, and his son, my great-grandfather János, returned there after the fighting in 1848, married and had a son, also János, my grandfather, who was born there in 1857. He was apprenticed to a cooper and when he became a master of his trade, he married, in Nagybánya, Róza Szmájkovszky of Felsőbánya. As there was no demand for coopering in Nagybánya, he moved to wine country: Szinerváralja”. Incze (1982): op. cit. 8.

On the right of this postcard from between the wars can be seen Szinerváralja's Catholic church, while the church on the left belonged until 1948 to the Romanian Greek Catholics, passing subsequently to the Romanian Orthodox. The building between the two churches was the Hungarian-language general school, where – in the rear of the building – teaching continued in the 1950s. (In the background: Szinyér castle. In front of the Catholic church: the main square.)

But at the time all that Sophie's communication brought to mind was an anecdote I had heard as a child, I think from my grandfather (whose barber's shop was on the main square) about one of the male members of the Kepes family. Apparently this Kepes, who ran a prosperous outfitter's in the heart of Szinerváralja, took out – this was perhaps in the very early 1920s – a valuable insurance policy on his premises, lest it be struck by any natural disaster. Not long afterwards a fire broke out in the shop, the building burnt to a cinder, and the owner, whose first name I cannot now recall, collected the substantial insurance money and disappeared for ever from Szinerváralja. The story has no anti-Semitic overtones – I remember it more as a typical piece of Hungarian gentry bravado: here was someone, a local Hungarian, who was clever enough to get the better of the Romanian nation state.

The childhood anecdote and what I later heard from Sophie Képès did not, however, let me rest and so, around the turn of the century, I think in 2001 or 2002, I decided to visit the Jewish cemetery of Szinerváralja, whose caretaker at the time happened to be a former schoolmate of mine, one of the Bereczki girls.⁹⁷ I could hardly believe my eyes: in the cemetery (which when I was a child was the town's most popular place to sleigh and

⁹⁷ Julianna Bereczki attended the same class as I between September 1955 and June 1960 in the local Hungarian-language general school and remains to this day this cemetery's caretaker. There is, unfortunately, very little about Szinerváralja in Erika Márta Kiss's doctoral dissertation *Erdély zsidóközösségei a kezdetektől napjainkig a temetők tükrében* [Cemeteries as Sources of Information about the Jewish Communities of Transylvania, from the Beginnings Down to Our Time]. Budapest Jewish University, 2014, which is otherwise an excellent, thoroughly documented work.

ski) the most striking gravestone, carved of black granite, happened to be that of Lajos Kepes, who according to the inscription on it received sometime in the 1820s a patent of nobility for services to the early promotion of capitalism in greater Hungary (what I have called “the evolution of the nobility into the middle-class”).⁹⁸ One of his descendants was Ferencz Kepess [sic] (1 November 1818 – 9 August 1897), “miller and landowner”, whose wife Helén Kepes died aged 102 on 12 October 1912.

So Eva Kepes was not talking through her hat!

It was also around this time, April 2001, when I was first sent to Paris, that I began to think more about my childhood memories of the Jews of Szinerválja, as the correcting of the proofs of an interview – that I had given to Béla Bíró at Christmas 1993,⁹⁹ but which only appeared in a volume of mine published in 2002¹⁰⁰ – brought more and more memories to the surface.

I had some serendipity in my research, too, because some years ago on the internet I chanced upon a rare specialist work, in which I found the following paragraph, supporting my view that the town was very much on the way to becoming middle-class:

Today Szinerválja ranks among the most advanced market towns as regards both social and cultural achievements. It is the seat of a district court, a magistracy, and home to a land registry and a tax office. It boasts a state primary school, as well as Roman Catholic, Greek Catholic, Calvinist and Jewish schools, a state girls' school, and a nursery. Evidence of its advanced social development is provided by its many societies, among them two casinos, and its lively economic life is evidenced by two flourishing financial institutions. With regard to its industry, particularly worth mentioning and, indeed, visiting is the interesting *Andesite and Syenite Funerary Manufactory of Sándor Kepes*,

⁹⁸ Cf. Ferenc Németh: *Zsidó kereskedők szerepe a magyar polgárosodásban. Beszélgetés Bácskai Vera gazdaságtörténésszel* [The Role of Jewish Traders in Hungarian Embourgeoisement. A Conversation with the Historian of Economics Vera Bácskai]. *Szombat*, 1 March 1991.

⁹⁹ Béla Borsi-Kálmán: Az ideális „asszimiláns” [The Ideal ‘Assimilee’]. *Korunk*, (1995), 2; Béla Borsi-Kálmán: „A feladat” [“The Task”]. *Jelenkor*, (1995), 3, collected in: Béla Borsi-Kálmán: *Kihívás és eretnekség – Adalékok a román–magyar viszony történetéhez* [Challenges and Heresy. Contributions to the History of Romanian–Hungarian Relations]. Sepsiszentgyörgy, Kaláka Könyvek, 1996. 96–111; Béla Borsi-Kálmán: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből* [Noble into Bourgeois, or Bourgeois Transformed into Noble. Writings On the “Nobility’s Embourgeoisement”]. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002. 223–292, Romanian translation by Livia Bacăru in Geo Șerban (ed.): *Budapesta literară și artistică. Interferențe, identitate modernă, tentația Occidentului*. In *Caiete Europene – 1998*. București, Editura Univers, 1998. 178–191, French version: *Histoire d’une vie. Quelques idées sur les conditions de formation des intellectuels hongrois originaires de Roumanie à l’époque de Kádár (1962–1989)*. In Catherine Durandin (ed.): *L’engagement des intellectuels à l’Est. Mémoires et analyses de Roumanie et Hongrie*. Bucarest, Institut Français de Bucarest, Éditions l’Harmattan, 1994. 71–80, collected in: Béla Borsi-Kálmán: *Liaisons risquées. Hongrois et Roumains aux XIXe et XXe siècles* (ed. Michel A. Prigent). Pécs, Éditions Jelenkor, Petite Europe, 1999. 280–290.

¹⁰⁰ Az ideális „asszimiláns” avagy a „feladat” (Bíró Béla beszélgetése a szerzővel) [The Ideal ‘Assimilee’, or the ‘Task’] (Béla Bíró in *Conversation with the Author*), Borsi-Kálmán (2002): op. cit.

founded in 1891¹⁰¹ [...]. It has 50–60 permanent employees in a region where, as a result of the ravages of phylloxera, those who had hitherto been employed in viticulture had become unable to earn a living [...]. The products of this industrial site compare well with those from overseas in terms of both quality and price [...].¹⁰²

Further proof of the dynamism of Szinérváralja is provided by the fact that between 1897 and 1944 it even had a publishing house: Jakab Wieder's printing press. This published, among others, Dr Jakab Singer's important work on the rabbis of Temesvár/Timișoara in the eighteenth and nineteenth centuries, *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században*. The publishing house of "Jacob Wieder and his son Juda published 145 works in Hebrew and Yiddish between 1905 and 1944", according to the monograph on Szinérváralja. This makes it, therefore, "the third largest Jewish printing press, after those of Máramarossziget/Sighetu Marmăției and Szatmárnémeti/Satu Mare"¹⁰³ in greater Transylvania (i.e. when the Partium and the Banat are included).

The author of these lines is aware, despite the materials recorded above, that he has undertaken what is virtually a "mission impossible", since the Jewish community whose fate he is attempting to record thanks to his fading memory has long ceased to exist, the vast majority of their number having emigrated at the end of the 1950s and the early 1960s to what they still called "Palestine" (i.e. Israel). Their numbers had already been severely depleted during the Shoah, as the Jewish population of Szinérváralja and its environs – already mostly well on the way to Magyarisation – "were deported in the spring of 1944 to the Szatmárnémeti ghetto and thence to Auschwitz".¹⁰⁴ We know from the work of Géza Komoróczy that in 1944 the Orthodox community's rabbi was the former wine-merchant Ábrahám Schwarz, the population was 615 (this must refer to the number of families), and its assets consisted of "the synagogue, the abbatoir of the manor, the rabbi's residence, the homes of the ritual slaughterers, the ritual bath; the state tax-base of its members was 1.5 million pengő, tax revenue from the religious community was

¹⁰¹ The name of Sándor Kepes, "monumental and funerary mason", also appears in the monograph *Szinérváralja*, as the creator of the Rákóczi memorial in Tiszabecs unveiled on 20 September 1903. The memorial can also be seen on contemporary postcards. The text on its base reads (in translation) "Szatmár county/Ugocsa county/Szatmár-Németi Royal Free City/20 Sept. 1903", followed by "Kepes Sz. Váralja". Anderco et al. (2015): op. cit. 173–174.

¹⁰² See Kálmán Palmer et al. (eds.): *Nagybánya és környéke. A Magyar Országos Kohászati Egyesület első vándorgyűlése alkalmára* [Nagybánya and its Environs. On the occasion of the first peripatetic meeting of the Pan-Hungarian Metallurgical Union]. Nagybánya: printed by Mihály Molnár, 1894. 315–316. (Emphasis in the original.) Cited in: Béla Borsi-Kálmán: *Zsidók Temesvárott... és széles e világban. Esszék a magyar–zsidó (zsidó–magyar) szimbiózis történetéből* [The Jews in Temesvár... and Elsewhere in This Wide World. Essays on the history of the Hungarian–Jewish (Jewish–Hungarian) symbiotic relationship]. Budapest, Lucidus Kiadó, 2014. 303.

¹⁰³ Anderco et al. (2015): op. cit. 46.

¹⁰⁴ Ibid. 47.

23,000 pengő, of which the gabella [goods tax – trans.] was 5,000 pengő, and income from the mikve 2,200 pengő”.¹⁰⁵

Of the town’s 700 or so Jews in 1930, forming a not inconsiderable 12.92% of the town’s population, only a fraction survived the war: altogether no more than about 150 returned.¹⁰⁶

The result of hope springing up anew and the sense that they had returned with a new identity and a keenness to make a new start – and not least the irresistible pull of a new homeland on the horizon, a state entity still not yet known by the name of Israel – was that in the survivor families a number of children were born between 1945 and 1948: those of my own generation. But their parents, quite understandably, did not see their future as “building socialism in the ‘people’s democracy’” of Romania: the overwhelming majority of them went on Aliyah to Israel between 1953 and 1965. The few families who, for various reasons, had to stay on a little longer, left their homeland a few years later, by the mid-to-late 1970s. Nowadays, all that remains of Szinerválja’s Jewish population is Márton Szmuck, now aged about 70, the son of cinema technician ‘Uncle’ Szmuck, born in 1950,¹⁰⁷ and an elderly lady, also from a mixed marriage,¹⁰⁸ in addition to the imposing synagogue, majestic even in its dilapidated state, and the gloriously laid out Jewish cemetery under the ruins of the castle of Szinerválja, at the mouth of the Közpatok river, an area even today populated mostly by Hungarian Calvinists.

This voluntarily undertaken task is further complicated by the fact that the person recalling this past – me – has himself no Jewish identity and all his ancestors – apart from

¹⁰⁵ I thank Géza Komoróczy for supplying these very valuable supplementary data by e-mail.

¹⁰⁶ Ibid. According to more detailed figures from Béla Szilágyi in 2001, of the total population of Szinerválja in 1910, i.e. 5,360 souls, no less than 634 (11.8%) belonged to the “Israelite denomination”. According to the Romanian census of 1930, this figure rose to 663 (12.92%), while the total population declined somewhat. Adalbert-Béla Szilágyi (ed.): *Szinerválja. Sárvár–Szinerválja, Az RMDSZ Szinerváljai Szervezete*, 2001. (Statistical data on p. 12.)

¹⁰⁷ The family of Adolf Szmuck, originally from Máramarosziget (1898–1965), like that of Szender Friedmann, was wiped out in Auschwitz, so he remarried, his second wife also being a Christian. Szmuck senior refused to say anything about the suffering he had endured to his son Márton, who only found out about them after his death – along with the fact that his father had a second, also Christian, family with three children with whom he has no contact of any kind: he does not know whether they remained in Romania or emigrated to Israel. Márton Szmuck’s request to emigrate to Israel in the mid-1960s was not endorsed by Nagybánya’s Jewish community, probably because his mother was not Jewish. Be that as it may, he quarrelled with his denomination and therefore remained in the land of his birth. He too married a Christian Hungarian, this time from nearby Vámfalu/Vama. Of their three boys, one is an army officer currently stationed in the Romanian capital following service with NATO in the USA, the second has a business selling car-parts in Chicago, while the youngest runs a successful small firm in Nagybánya selling refrigerators. The author is grateful to Márton Szmuck for this additional information.

¹⁰⁸ Szender Friedmann, a tanner, having likewise lost his family in the Holocaust, also remarried and had a daughter, Rózsika, who in turn married another former classmate of mine, József Czeiszperger (Zeisperger), from Szinerválja’s community of Catholic “Danube Swabians”, which had completely Magyarised by the end of the nineteenth century.

one great-grandmother baptised a Catholic¹⁰⁹ – lived out their lives in the Calvinist faith. So much so, that the first person in the Kálmán family to graduate from high school, my father,¹¹⁰ attended the renowned Bethlen Kollégium at Nagyenyed/Aiud between 1933 and 1940¹¹¹ and was unable to receive his teaching certificate in June 1941 in the ceremonial hall of his alma mater because history, in the form of the Vienna Award of 30 August 1940, supervened and the graduating class was absorbed by the Catholic teacher training college of Kolozsvár. The parent institution, however, along with the vast sea of memories that the graduands cherished all their life,¹¹² remained stranded in southern Transylvania, along with many tens of thousands of ethnic Hungarians.

A further difficulty for this memorist is that – apart from the already mentioned but little-known memoirs of the well-known Szinérváralja-born painter János Incze, in a booklet published around the turn of this century,¹¹³ and the short monograph already quoted from several times – to the best of his knowledge no work of literature or history has so far been devoted exclusively to the history of Szinérváralja's Jews. This is the case despite the Romanian-language biographical account mentioned earlier, which mentions, of the numerous famous Jewish or partly Jewish personalities associated with Szinérváralja, only Pál Szende's career.¹¹⁴

Thus, apart from my own, not especially extensive research,¹¹⁵ I am perforce obliged to rely largely on my own childhood memories.

My first memories connected with Jews I can barely summon up concretely, for a child growing up treats everything as natural and it never occurs to him that some things are perhaps not. A sliver of memory of this kind concerns the hospital in Nagybánya where, at the age of five,

¹⁰⁹ Otilia Móricz of Nábrád (1858 – c. 1910), my great-grandfather, Ferencz Kálmán's wife and mother of my paternal grandfather, Béla Kálmán, Sr. (Fehérgyarmat, 1887 – Szinérváralja, 1963).

¹¹⁰ Béla György Kálmán (Szinérváralja, 18 February 1920 – Verőcse, 5 December 2000).

¹¹¹ Just like János Incze, some years earlier (Anderco et al. [2015]: op. cit. 113.)

¹¹² My father kept a vast number of photographs of what he called his 'golden years', his student years at Nagyenyed, which he frequently showed off to his teenage sons at the end of the 1950s. Indeed, he rarely talked of anything else. This is the basis of my genuinely *secondary* Transylvanian identity, for until the summer of 1970 (discounting a three-week stint in a pioneer camp in Szováta/Sovata in January 1958) I had not set foot in Inner Transylvania.

¹¹³ Szilágyi (2001): op. cit. 3–54. (Statistical data on p. 12.)

¹¹⁴ Porumbăcean (2013): op. cit. 67–69. Of the Jews of Szinérváralja and their synagogue only these sentences occur in the volume: "In those days [sc. the 1950s] several Jewish families lived in the town centre and in Vasút Street. In the latter stood the imposing synagogue which on Saturdays filled with worshippers of the Mosaic faith". (p. VI). In line with my own memories, Márton Szmuck told me that in the 1950s the synagogue was always full on Shabbat and on the high holidays. (For this reason for a long time I mistakenly thought that the community suffered little during the Shoah. Alas, the opposite was the case.)

¹¹⁵ See notes 18 and 19.

sometime in the spring of 1953, I had my tonsils removed by a Romanian surgeon and I spent about ten days in a ward with grown-up women. Of course, my mother would visit me every day and take me out into the corridor, where there was on one occasion another patient, also with his mother. We sat quite close to them and so willy-nilly overheard their conversation. I do not, of course, remember anything they actually said, but the way the boy – who was about my age – spoke, his turns of phrase and his intonation I recall finding unusual and at the same time very intelligent and attractive. It was his way of thinking and the sing-song pattern of his speech that entranced me. I also definitely recall that it occurred to me: how nice it would be if I, too, were ever so “intelligent”! In retrospect, though I have no evidence of any kind for the notion, I think mother and son must have belonged to those members of the Nagybánya Jewish community who were about to go on Aliyah, to emigrate. And also, from roughly this time, the figure of my grandfather, the elderly Béla Kálmán, a retired master barber, looms up, as he converses on the street with the shochet¹¹⁶ in his traditional hard black hat, around 1952–1953, obviously about political events that have filtered down to the farthest corners of the province of Máramaros/Țara Marmatei. Another fragmentary memory: on one of the major Jewish holidays, one of the schohet’s superiors (probably from Szatmár) visited the Szinerváralja Jewish community and the two highly respectable gentlemen, on their way to the synagogue, stood before this 6- or 7-year-old, who stared at them wide-eyed as, while they brushed down their hard hats with a clothes brush, they improvised coverings for their bald pates with handkerchieves knotted at the corners, to ensure that not even for this brief moment should they offend against the precepts of their religion. This memory was no doubt easier to summon up because we lived only two doors down from the shochet.¹¹⁷

¹¹⁶ In Hebrew שוחט *shochet* “slaughterer” is thus not simply the Jewish butcher or, in older Hungarian “kaszab”. I only recently realised that it has a somewhat pejorative overtone, so that “slaughterer” is more acceptable as a translation. Generally, as in the case of the Szinerváralja community downgraded as a result of the Shoah, he as a God-fearing believer also fulfilled other community functions, such as religious “supervisor”, the person who knows and adheres to the rules and regulations (and ensures others do so, too), for no rabbi was appointed here after 1944! Additionally, he knows all about the various parts of the animals, has to pass a rigorous examination and possesses an appropriate rabbinical certificate. In other words, he carries out serious and confidential tasks. This was in every respect a post suited to the elderly Laufer! (The author would like to thank József Nagy for this valuable supplementary information.)

¹¹⁷ The people next door were, on both sides, Romanians: the Săsărans on the right and the Mădăians on the left. Old Mr Săsăran was a notable personage because it was he who generally sat on St Michael’s horse on the hearse that was kept in the back of the courtyard. By the way, every member of the Săsăran family, notably the three children who were my father’s contemporaries, spoke perfect Hungarian (old Cornel, who later moved to Zsombolya/Jimbolia, was one of my father’s closest Romanian friends), while the Mădăians spoke only broken Hungarian, the language of the former ruling power, just as did the more distant neighbours, the Marinescu and the Dan families. In both families there were boys about two years my senior, and if I think about it, ‘Bebi’ Dan must have been my first ‘teacher’ of Romanian, as he spoke not a word of Hungarian, just as the blond and blue-eyed son, ‘Dumi’ (Dumitru), of the Lenghels (Lengyels?), who lived in a rather dilapidated little house behind the Săsărans. They were non-Hungarian-speaking Jews and unfortunately I do not recall how they came to live in Szinerváralja. I believe they moved to Nagybánya around 1954 and I have not seen them since.

Another, associated reminiscence is of the shochet hanging up on a wire tied to a big tree in the yard the poultry – usually a goose – that had had its neck cut with a razor-sharp knife, so that it could bleed out in order to ensure it was not “treif” but ritually “kosher”.

These expressions I picked up from my grandmother, Ilona Kandó, who having been born in 1895, naturally attended the Hungarian-language primary school in Szinérváralja, along with many Jewish girls of her generation and became lifelong friends with the majority of them. Her best friend married the Roman Catholic clockmaker of Szinérváralja, Feri Merli, which shows that the natural commingling of the two religions and ethnicities was already underway in the first decade of the twentieth century, and continued even through the ominous 1930s and 1940s: of our acquaintances István Balogh, from a root-and-branch Catholic gentry family, also married a Jewish woman, the elegant “Auntie Mira”, mother of the rather pretty Zsuzsi Balogh, a classmate of mine born on the same day as me. If we looked hard enough, we would doubtless find many more cases of this kind.

And it was also my grandmother who enlightened me about why so many of the Jewish children that I knew, especially Andor Friedmann, looked so sad: Ilona Kandó, who inherited a fairly large library¹¹⁸ from her father, the master barber Sándor Kandó (who had once even visited Bosnia), and who as a “lady of Szinérváralja” read a great deal, once pressed into my hands a fairly thick book bound in black and entitled *Death Factory*, whose author I do not recall¹¹⁹ but the contents of which have remained etched in my memory. All the more so because it was from this volume that she would read nightly to our grandfather, who as the result of a botched eye-operation could only make out block capitals. So, with my younger brother Pali, we listened horror-struck – our shared “chaise-longue” being in the same bedroom – to the systematic accounts of the horrific events. (Now, reading over what I have written, I suddenly recall that my grandmother once told of a highly intelligent Jewish intellectual who, probably in the early 1920s, but perhaps a few years later, gave a lecture to a small circle on “Communism” and “Zionism”. Unfortunately, I cannot recall whether she had been in the audience or had

¹¹⁸ This included, apart from the collected poems of Sándor Petőfi, Endre Ady and Attila József, and many of the works of the novelists Mór Jókai and Kálmán Mikszáth, and also Ferenc Herczeg’s novel *Pogányok* [Pagans], as well as a beautifully illustrated “Rákóczi Album”, the geographical and historical atlases of Manó and Károly Kogutowicz, and the first edition (1908–1912) of Tolnai’s ten-volume *History of the World*, and also Benedek Barátosi Balogh’s ethnographic work *Séta a világ körül* [A Stroll Around the World], illustrated with striking photographs and drawings. (As this came out from the same publisher and had a similar cover, until very recently I wrongly thought it was a sort of supplementary volume, not an independent work. This may well have happened because in the stressful rush of our move to Hungary on 10 July 1962, we stuffed our modest belongings into two hurriedly knocked together wooden crates and had no room for even a single one of the books Sándor and Ilona Kandó had amassed. These were carried off by those of our relatives who remained in Romania.) I would mention, in passing, that without my voracious reading in that library between 1956 and 1962 I could hardly have become a historian.

¹¹⁹ Tamás Gusztáv Filep has suggested the volume was the third edition of Ota Kraus and Erich Kulka’s *Halálgyár* [Death Factory], translated by László Balassa, Budapest, Kossuth Kiadó, 1958, a bestseller in its time. My thanks to him for this highly plausible suggestion.

merely heard about it, and of course I no longer know whether she actually mentioned a name at all.)

There are, of course, a few other fragments of memory as well: in the early and mid-1950s it would sometimes happen that in a tenement mainly inhabited by Jews, families and friends would gather and on such occasions music could be heard late into the night, and there would be talk of the various deals that were being made, there was perhaps dancing, too, – at all events, there was a lot of noise. My grandfather would comment: “There they go, *deydeying* again!” This was an expression I had not heard before, nor have I since, and perhaps the reason I remember it is that (perhaps wrongly) it conjures up for me the atmosphere of the Polish small-town shtetls,¹²⁰ the ghettos whence the ancestors of Szinerválja’s Jews, too, had come some two centuries before, perhaps even earlier in the case of some families.¹²¹ On the whole, derogatory remarks were rarely made in front of us children:¹²² though “seftelés” (wheeling and dealing) had a certain negative connotation, it also implied, at least as much, appreciation of the dynamism of “the Jews”, in the same way as Father regularly referred to some of his childhood friends as “big *machers*”.¹²³ The only somewhat contemptuous remark I heard when I was small was

¹²⁰ I discovered recently that one of the most beautiful and most popular songs of the Pesach seder-night is “Dayenu”, which means something like “even this much would suffice us”. This is a song that is sung by young and old together. The refrain is “dayenu” which is repeated in approximately the form “day-day-enu, day-day-enu, dayenu, dayenu”. Since the seder supper takes places strictly after sunset, this song is sung by the whole family late in the evening/early in the night. In the night-time silence, the text could naturally be heard from the Jewish houses. See the first song at www.youtube.com/watch?v=VtLKOfwct4 (The whole album can be accessed at www.youtube.com/playlist?list) Once again my thanks to József Nagy for these details.

¹²¹ Anderco et al. (2015): op. cit. 45.

¹²² I recall only one: my grandmother, when she wanted to say something nasty about one of her Jewish (female) friends sometimes the word “rűfke” (prostitute, slut, “easy” woman) would slip out, but I am not aware of her ever being at odds with any of them. The other piece of folk wisdom that was in wide circulation among the Hungarians of Szinerválja was that the Jews are generally intelligent and quick-witted but when – very rarely – they are stupid, they are *very* stupid indeed.

¹²³ I think that the above-mentioned Kepes anecdote, which I heard in a variety of forms from family and friends, should be considered in the same light, especially as my grandfather Kálmán’s barber shop could not have been located far from the famous clothier’s destroyed by fire. On the other hand, another sliver of memory, also about my father, is somewhat at odds with this: one of my father’s childhood Jewish pals, with whom he remained on intimate terms even in adulthood, and whose name I have unfortunately forgotten, was the *sole* survivor of the death camp at Auschwitz, as every member of his family and virtually all his relatives went “up in the smoke [i.e. of the gas chambers – *trans.*]”. My father, a little naively but honestly asked him: “Why did you come back?” His reply: “I will move to Israel for ever, but first I will have my revenge on the Fascists!” (He was probably the same person who, according to another anecdote, already as a member of the Romanian Communist Party sitting beside a Soviet officer at an identity check, signalled the “problem” cases by stepping on the officer’s toes under the table.) The father of Imre Tóth (Sztatmárnémeti, 1921 – Paris, 2010), who spent his childhood in Sztatmár, went to university in Kolozsvár, had a teaching career that began in Bucharest and ended in Regensburg and called himself, modestly, “a historian of

that *after 1920* almost every Jewish family made its children go to a Romanian school. The local Hungarians wrongly interpreted this as an intention to distance themselves and cut themselves off from the community.¹²⁴ But this was less damning than in the case of those families which, as happened with several of my classmates in 1959, had their children transferred to Romanian schools from grade 5.

For me it was especially poignant when in the early 1920s the Inczes, too, moved into the Jewish quarter's Vasút (formerly Árpád) Street, close by the synagogue but facing it, nearer to the main square.¹²⁵

János Incze recalls the following Jewish families in Szinerváralja (pointing out that Jews were, in fact, thin on the ground): Ickovits, Katz, Lebovits, Rapaport, Zemmel, and he also notes the name of the owner of the famous alcohol manufactory in Szinerváralja, Lébus Klein, as well as painting a sympathetic portrait of the scholarly Jewish teacher of the *cheder*,¹²⁶ "Mr Groszmann". Of his childhood playmates who were Jewish he lists Hersu Ickovits, Samu Grósz, Majsi Izsák and Icig Lővi.¹²⁷

mathematics", was – still under his original name Róth – one of the K.u.K. army's most outstanding horse-cavalrymen and the reward for his services was the same as the other 600,000 or so Hungarian Jews: "[...] It was my father who had the most profound and lasting influence on me. My father was a Cabalist. He went up in the smoke of the gas chambers. He lies here, buried in me. An open wound, eternally aflame. Nor do I want it to ever heal." See Gyula Staar's interview with Imre Tóth in: Imre Tóth: *Isten és geometria* [God and Geometry]. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 452.

¹²⁴ Unfortunately, this did in fact happen, but only *after* the Shoah. That is, this was a(nother) case of the post-1920, faltering and increasingly insecure, Hungarian (national) identity confusing cause and effect. See on this the views of Mihály Vajda: *Mentalitások* [Mentalities]. *Élet és Irodalom*, 2 February 2018. 5.

¹²⁵ In my memory, however, it was *not* this house that was the Inczes' home. That was the nursery, on the banks of the Szinyér river, of Sándor Incze, who was about the same age as my father and one of the three children of his father János Incze's second marriage. This was probably located on an older property of one of the branches of the family. My parents were also on good terms with the two other siblings, Feri and Mancsi, and had obviously heard of János, who as Ioan Incze-Dej became a distinguished historian of Romanian art, though I came across him only during my time as Cultural Counsellor in Bucharest (25 October 1990 – 15 June 1995). His above-mentioned autobiography I found only as I was sorting out the library of my father, who died in December 2000, so the first time I was first able to make use of the valuable information about him was in the notes to my Christmas 1993 interview with Béla Bíró (see above).

¹²⁶ *Cheder* (originally meaning 'room'): a primary school "where the little ones learn the basics of Judaism (reading and writing Hebrew, the Scriptures, and the fundamentals of the Jewish religion)". See Kiss (2014): op. cit. 79.

¹²⁷ Incze (1982): op. cit.

The synagogue, built in 1904, as it looks today

We lived close by the synagogue, only a couple of houses down on the left-hand side, and our next-door-but-one neighbour was the Laufel(d) family, which had ended up there from Bukovina after World War II and therefore did not speak Hungarian: the long-bearded, hard-hatted shochet, his wig-wearing wife, who cut her nails severely every Friday as ritual demanded, had a couple of always-smiling children roughly our age: a girl Ruhi and a son Bertalan ('Berci'),¹²⁸ my brother Pali's best friend: they communicated in a mixture of Hungarian and Romanian. As a result neither learnt the other's mother tongue, though for my part, I spoke only Romanian with them. In retrospect I think I can be proud that the extremely kind-hearted old Laufel, who reminded me of the rulers of ancient Assyria and always wore ritual garb, frequently called me into his study and tried to induct me into the secrets of the Talmud, knowing that, unlike his son, I was a bookworm. In time we became truly "shabbat goyim" to the family: it was my brother and I who would lug their household pots and pans up to the attic before the high days and holidays, and it was also my duty from time to time to take the russet-coloured wig of the virtually bald mistress of the house to the hairdresser's in the main square. Looking back I cannot say for certain who else of their fellow Jews in the town were observant (the parents' and grandparents' generation surely were, but fewer of those of our age, but it is certain that, at least on paper, they were all Orthodox.) This is suggested, too, by a scene that my brother Pali has shared with me: he cannot have been more than six or seven years old when, on his way home alone, he was stopped in front of the synagogue by two bearded, sidelock-wearing Jews, who asked him to accompany them into the building and, once inside, lifted him up so he could switch the lights back on at the fusebox. (That reminds me, this often happened at the shochet's, too: we would be the ones to switch the lights back on *post festa*.)

¹²⁸ The father's deep bass as he summoned his children: "Ruhele!", "Boabi", or "Berciku!" still rings in my ears to this day.

Also in our street, called Árpád Street in “Hungarian times”, later Vasút (Railway) Street and even later re-named Strada Cuza Voda, there lived several more Jewish–Hungarian (Hungarian–Jewish) families: three families called Friedmann, all related, with their children Ervin, “Baburi” and Andor, and old Szender Friedmann, the tanner.

A little farther on, closer to the railway station, lived the Farkases, and opposite them the Judovicses, with (again) sons roughly our age. The older one, stocky, pleasant-faced, glasses-wearing, and with sticky-out ears, was nicknamed Cuni and became a physician in Kolozsvár, while his younger brother, whose name time has erased from my memory, allegedly had his tumultuous life as Jerusalem’s chief of police cut short by a heart attack though he was not yet fifty years old. Sadly I know no more about them, but I have a faint memory connected to them which reveals something about how even in our childhood the complications of Romanian–Hungarian coexistence took their toll, however much we would like to think that – with distance lending enchantment to the view – back in those days they were idyllic. Concretely I seem to recall that once, in 1958 or 1959, the children of Vasút Street and Balta Street¹²⁹ clashed along national/minority lines. Of course, the fracas was far from bloody or even serious, but there was a slap or two here and there and some kicks in the rear, while the verbal abuse that was heard is barely printable.¹³⁰ In retrospect I also see it as symbolic that Magyars and Hungarian Jews ended up in the same “camp”, even if the Jewish kids did indeed have justifiable reservations about us innocent heirs of the discredited Hungarian state that was formerly in charge. The “headquarters” were at the Judovicses. That was the first and last time I visited them. In fact, it was not common for Jews and non-Jews to get together, and apart from them and, of course, the shochet and his family, my brother Pali and I saw only one of the Friedmann families at all regularly, though to them we did go quite often. So much so that the powerful smell of the garlic that they were fond of using in their kitchen has for ever lodged in my nose.¹³¹ The following story, also shared with me by Pali, is also connected: he was good friends not only with Berci Laufel but also with Baburi Friedmann, which is noteworthy because apart from the regular afternoon football matches played with the rubber ball,¹³² there were not many things that brought them together, as Pali did not go to Romanian kindergarten before, while the Jewish children, as I have mentioned, all completed their studies in Romanian schools. There was, however, a very strong natural affinity between

¹²⁹ Now Str. Crișan (Anderco et al. [2015]: op. cit. 155.)

¹³⁰ *Ungur-pungur țapă-n cur – le paharul de la cur – Și apoi zi: ce tare bun!* [I am a Jew – I don’t deny it – To you I’ll give everything I sh*t!] etc. (My brother Pali and Márton Szmuck also recall such street fights and, unfortunately, I too can remember one in the school playground in the spring of 1960, when I had to rescue a Romanian lad from the clutches of my classmate Sanyi Nagy.)

¹³¹ This is somewhat significant because in September of 1968 it proved to be a decisive olfactory link in the chain of the extended process whereby – in a kind of ‘aha moment’ – I was ultimately able to identify where some of the new friends I made in Budapest hailed from. Often they could not have been aware of this, and it was unseemly to raise the matter.

¹³² I still remember how much this cost: 3 lei, 75 bani, for which we saved up with my brother in dlibs and drabs.

them, because as youngsters they spent so much of their free time together and it was not only with their Romanian coevals that they fell out: they often fought among themselves, too. In the course of one of these afternoon clashes Pali slapped the sidelock-sporting Baburi, who always had his head covered, and even managed to knock his cap off. He must have sensed that he had made a big mistake and had no little remorse because he slunk after Baburi under cover of darkness to overhear the mortally offended boy report the incident to his mother. Pali was shocked by the response of the mother, who wore the prescribed wig: “May whoever who does such a thing burn in the flames!” Fortunately the matter had no serious consequences and their relationship was unaffected, but Pali remembered all his life that it is not advisable to offend against either Jewish customs or the Jews’ thousand-year-old sensitivities. Particularly if the arm of the one “passing judgement” (and her husband) is adorned with the bluish “Auschwitz numbers”. I have not, unlike my brother, retained this memory, probably as a kind of “self-defensive” gesture, yet it is scarcely credible that I did not also see these tattoos.

I well remember the Steinbergers, too, who lived on the corner of Vasút and Balta Streets and whose blond, blue-eyed son Jóska, a year or eighteen months my senior, became an internationally renowned professor of ecology at Tel Aviv’s Bar Ilan University.¹³³ I seem to recall that he owned a “proper” football, sewn of black patches of leather, thus ensuring for himself a regular place on any *ad hoc* team playing a match on the other “pitch”, in the dried-up bed of the stream in tiny Balta Street.

In the opposite direction, towards the main square, lived another Friedmann family, whose son Andor, roughly my age, has remained lodged deep in my memory because of his big brown, melancholy eyes, as mentioned above.

In the next house along, on the same side, lived “Majsi” Izsák, the baker, with his wife and two daughters. The head of the family must have been very fond of my father, because when in January 1958, he was sacked from his post as head of the Hungarian school for “chauvinist-nationalistic tendencies” and we had literally nothing to eat, Majsi would surprise us, unbidden, every two or three days with a “brown loaf”. (He would discreetly raid his allocation of dough and have the loaf sent over with one of his daughters after dark. When, almost half a century later, in the summer of 2008, we met in Tel Aviv, one of the girls, by then an elderly lady, told me of the recurring dream she had, which has provided the motto for this piece.)

Another noble act from those difficult times has also been preserved by my brother Pali: between January 1958 and the end of 1960, my father could not find a job as no one was willing to take him on, and he would occasionally lay down railway sleepers at the station to make some money. Thus my mother became the principal support of our family of seven, as she was not thrown out of her job in the Romanian school system. From her modest teacher’s salary she once bought a scrawny chicken at the market so my grandmother could make some thin chicken soup, and she was carrying it home triumphantly in her bag. On the way she ran into the wife of one of my father’s childhood Jewish friends trudging with a sad face back to the shochet in the direction of the main

¹³³ Prof. Yosef Steinberger. <https://life-sciences.biu.ac.il/en/node/609>.

square. They started talking and it turned out that the fat capon she was carrying from the shochet was, after all, “treif”. The kind-hearted woman said: “I tell you what, let’s swap!” And that is how, just once, we managed to have a filling meal, with Ilona Kandó improvising a splendid lunch (or maybe dinner) out of the generous gift.

By the by, it was from Majsi Izsák that my father discovered that the much-touted emigration to Palestine was not all it was cracked up to be: Majsi’s testicles were beaten¹³⁴ by the Securitate in Nagybánya until he revealed where in his garden he had buried the iron casket containing what little he had managed to salvage of his assets through the Shoah. So he began his new life in the Promised Land around 1960 without a penny to his name, aged over 50.¹³⁵

In the main square stood the lodging house of the former clothes dealers, the Neumanns, with its spacious courtyard: this served as Szinérváralja’s main football pitch and was the scene every summer of matches “to the death” from early afternoon late into the night, with a mix of Hungarians, Magyarised Swabians (ethnic Germans) from Szatmár, Jews and Romanians. Here only one thing mattered: skill with the ball. Among those who used to participate were the two sidelock-wearing Neumann boys. Jaszi, the older of the two, who had Péter Esterházy’s looks,¹³⁶ was really good: I heard he later became a banker or wholesaler in New York, but that may be just a rumour and he too may be living in Israel. I do not know how they were related to “Öcsi” Neumann, five or six years my senior, who was one of the most talented football-players in Szinérváralja,¹³⁷ and after he emigrated – or so I heard – he even played a few times for the Israeli national team, though this may of course be just a fairytale. And if I add to this that in the academic year 1954–1955 my parents enrolled me in the Romanian kindergarten, where several Hungarian–Jewish (Jewish–Hungarian) families fortunate enough to survive the Holocaust also enrolled their offspring, then I can record without the slightest exaggeration that meeting and playing and, in general, spending time with

¹³⁴ My brother remembers it as him having had weights hung on him, but it makes little difference: he was tortured. Sándor, who must have been four or five years old at the time, and therefore still slept in my parents’ bedroom, overheard what my father whispered to my mother about this. After reading the first draft of this piece he wrote in an e-mail to me on 7 July 2019, *inter alia*: “Jews would be tortured by having a typewriter hung from their penis and being forced to walk around carrying it. Father whispered this to Mother. That’s how I remember it”.

¹³⁵ Fortunately there were many cases when traditional Jewish resourcefulness and astuteness triumphed over the Romanian Securitate system: one of his Jewish friends told my father, laughing, that many of those on Aliyah managed to spirit their family silver and gold out of the country by placing them in small packets sewn into the back passages of exported cattle by veterinary surgeons they had bribed in the Temesvár and Arad areas. The animals were then herded out west, or onto boats headed straight for Israel, where local members of the network were ready and waiting to pick out the specially-tagged creatures.

¹³⁶ See further Borsi-Kálmán (2018): *op. cit.* 165–226 (especially 215–216).

¹³⁷ A favourite of my father’s, who as a player and trainer picked him around 1957–1958 as a youngster several times to play for the juniors of the Romanian third league team, Unirea Seini (Szinérváralja United).

Jews was a wholly natural, habitual thing to do, an organic part of our everyday life. My fellows included, in addition to Józsi Steinberger and Jaszi Neumann, Ervin Izsák, whom I met again some forty years later when I was a diplomat in Bucharest, where he headed the local office of the Jewish Agency, as well as Szuri, the child of the Schwarzes, who were related to Pál Szende¹³⁸ (Szuri, with her shoulder-length, raven-black hair, was one of the most beautiful Jewish girls I have ever seen), as well as, among others, the charming, slightly built daughter of the Holländers, who were sent to the institution by their parents for the same reason as I, namely to learn the state language as well as possible. But it was not just on the football-pitch that I would meet on a daily basis the children as well as the parents of Jewish families other than those listed earlier, among them Steinmetz, the other Jewish baker in the main square, Hersku and the Markovitses, as well as the Kellers. Mrs Keller, née Judit Bogáti, originally from Budapest, taught mathematics in my father's school until the 1959 "forced" merger of the Hungarian and Romanian schools. The Kellers' son, Ferenc, some five or six years younger than us, subsequently also completed his medical studies in Kolozsvár, becoming a well-regarded urologist with an andrological practice in the land of his birth, too. Other names include Weiner (a mechanic at the power station opposite the yeast factory: it was in the Weiners' yard that I saw the dream of every boy in Szinerváralja, a big toy car you could climb into, a present from America), Berger¹³⁹ (the dentist), Dr Bíró¹⁴⁰ (the internist), whose daughter Zsuzsi was his spitting image and also attended the Romanian kindergarten. I found out only later that Zoltán Zelkovics, who hailed from Szatmár and is known in the Hungarian literary world as Zoltán Zelk (1906–1981), spent a lot of time with his Szinerváralja relatives in his youth,¹⁴¹ and wrote several poems mentioning Szinerváralja. And also here was born Miklós Nagy-Talavera,¹⁴² the noted historian, later of San Francisco, whose father had earlier acquired a patent of nobility, as well as – lastly – one of the grandfathers of London-based historian and cartographer András Bereznay.¹⁴³

I met Miklós Nagy-Talavera numerous times, both in Bucharest and Paris. He was especially proud that his family was not of Ashkenazi but of Sephardic origin. He had quite a spectacular career: not only did he survive Auschwitz as an adolescent, but he was "fortunate" enough to work, between 1949 and 1955, on the Trans-Siberian railway, in

¹³⁸ Pál Szende (né Schwarz) (Nyírbátor, 7 February 1879 – Szinerváralja, 15 July 1934), writer on economics, radical politician, Minister of Finance in Mihály Károlyi's government 1918–1919 as well as in the Berinkey Administration that followed it.

¹³⁹ Móric Berger (Nagysomkút/Şomcuta Mare, 9 April 1914 – Ashdod, Israel, 18 February 1972). Anderco et al. (2015): op. cit. 47.

¹⁴⁰ Dr Mátyás Bíró (Bethlen/Beclean, 11 April 1979 – Ashkelon, Israel, 17 July 2004). Ibid. 48.

¹⁴¹ His mother was born Mária Herskovits. (NB There were several families called Herskovits in Szinerváralja.)

¹⁴² Miklós Nagy-Talavera (Budapest, 1 February 1929 – Chico, California, 23 January 2000).

¹⁴³ András Bereznay's maternal grandfather was called Imre Ignác Szemere. He had a tailor's shop in Budapest, Ullmann and Szemere. His wife – András Bereznay's grandmother – was called Lujza Ullmann. (I am grateful to András Bereznay for these details.)

the company of Ukrainian smugglers and Russian political prisoners. Thus, in addition to Hungarian, his mother tongue, he learnt (in primary school in Nagyvárád) Romanian, at university in Vienna he picked up German, and he also spoke excellent Ukrainian and Russian. His English-language publications on *Nicolae Iorga*, *the Iron Guard*, and a comparison of Hungarian and Romanian fascism¹⁴⁴ are acknowledged as standard works worldwide, just as are the historical atlases of András Bereznay.¹⁴⁵

And last but not least, an uplifting memory: one of my father's best friends was old Ernő Rosenberg, who after learning the profession of tailoring and cutting in Budapest at the beginning of the 1930s returned to Szinerváralja. He was both a gentleman's tailor and a financial patron of football. He had plenty of business *nous*, as he worked not only for the "gentlemen" of the old world but also for the Romanian day-labourers of the local Avas region (the "vasánys" as we used to call them), who would come in droves to the traditional weekly Thursday market. He was able to make the traditional Hungarian *szűrs* and *subas*, the full-length shepherd's cloaks of felt and sheepskin, supplying them with useful pockets in which he craftily hid 10-lei banknotes: these the client would find in the changing rooms and would therefore immediately buy the item without bothering to haggle. No wonder customers flocked to Rosenberg Outfitters! Stocky and podgy Uncle Ernő resembled more the Hungarian gentry than a Jewish burgher and enjoyed the good life, having a fine old time with gipsy bands in the legendary local restaurant, the Korona. And, of course, he was there at every football match and even accompanied the team on their away matches. The friendship was doubtless reinforced by the fact that, as I have already mentioned, my father was one of the best football players in the area, in 1943 even being recruited for the Transylvanian army team and by no less a person than his occasional sparring partner and a stalwart of the Budapest team Honvéd, Sándor Balogh II, who was later (just before the Puskás period) to captain the Hungarian national team. Fortunately, uncle Ernő, unlike many of his fellows, managed to avoid labour service and emigrated to Beer Sheva in Israel at the end of the 1950s, though he frequently came back to visit. On one of these trips, having discovered that his best friend's son was a diplomat in Bucharest, he looked me up in the Romanian capital.

It was summer, so he invited me to have dinner with him in an elegant outdoor restaurant somewhere near the Piața Aviatorilor in one of Bucharest's villa quarters, and asked point blank:

"Do you know who your father was?"

¹⁴⁴ Nicholas Nagy-Talavera: *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Romania*. Las Vegas, Center for Romanian Studies, 2001; *Nicholas Nagy-Talavera: Nicolae Iorga: A Biography*. Las Vegas, Center for Romanian Studies, 2008.

¹⁴⁵ András Bereznay: *The Times Atlas of European History*. London, Times Books, 1994; András Bereznay: *Kings and Queens of the British Isles*. London, Times Books, 2002. (He made the maps for both books.) See also András Bereznay: *Erdély történetének atlasza* [Atlas of Transylvanian History]. Budapest, Méry Ratio Kiadó, 2011; András Bereznay: *A cigányság történetének atlasza – Térképezett roma-történelem* [A Historical Atlas of the Roma – Roma History in Maps]. Budapest, Méry Ratio Kiadó, 2018.

I looked at him in some surprise, whereupon he said:

“Let me tell you that he served for a time under Colonel Imre Reviczky in Nagybánya and helped countless Jews to survive and to retain their assets!”¹⁴⁶

I was stunned but, of course, proud, for my father had never said a single word about what he had done in the war nor about the circumstances of our much later resettlement,¹⁴⁷ though if Ernő Rosenberg is to be believed, he had nothing to be ashamed of. All I knew from my grandmother was that until he was taken prisoner by the English, he served first in Kolozsvár and then, indeed, in Nagybánya as a commissioned officer, and another of his friends once suggested that it was perhaps in some defensive role.

But that is all. My mother had said nothing more, perhaps even she knew little, as they had only met in Szatmár at the end of 1946. In other words, *omertà* reigned supreme not only among the Jewish families that survived¹⁴⁸ but everyone else living in that dangerous world turned upside-down.

Postscript

I began by saying that I had bitten off more than I could chew and that my chances of success were minimal. Nevertheless, I have tried to get to the bottom of a few things

¹⁴⁶ He may not in fact have mentioned the name of his boss and the truth is that – perhaps out of modesty – I did not chase up myself how much truth there was in Ernő Rosenberg’s claim. Perhaps one day I will look up István Deák’s article, *Tisztesség és becsület a II. világháborúban* [Honour and decency in World War II]. *História*, 32. (2010), 8. 12–18, and Ádám Reviczky’s *Vesztesháborúk – megnyert csaták – Emlékezés Reviczky Imre ezredesre* [Wars Lost – Battles Won – Colonel Imre Reviczky in Memoriam]. Budapest, Magvető, 1985, but there is probably no written record of this, as it could have been a private endeavour which it is indeed best to keep quiet about. But it is a fact that after he returned from being a prisoner of war he was not summoned before the political screening committee, I suspect because his Jewish friends intervened.

¹⁴⁷ Quizzing them about this much later I know only that after being rejected twice, at the third attempt we received permission to leave in late May or early June of 1962, the trail for obtaining this permission leading back to Lajos Cseterki (1921–1983), secretary to the Presidential Council, who was my father’s classmate in the Bethlen Kollégium – as were István Ercse, head of the Sashegy János Arany school for children in state care, and József Méhes (1920–2009), formerly head of the Institute for the Blind.

¹⁴⁸ On this topic my contemporary Péter Gárdos (b. Budapest, 8 June 1948) had this to say in an interview: “For fifty years my parents said nothing about what happened before 1945 – in fact, for a long time I didn’t even know I was Jewish. I faced up to this properly only in adulthood. To this day I find it difficult to explain why my father, Miklós Gárdos, a gifted journalist, didn’t set down on paper his experiences while he could. As he didn’t, the reckoning was left to us, the next generation. It was a heavy burden we carried on our backs for years, even decades”. See Péter Kövesdi’s interview with Péter Gárdos: *Secrets poison the soul. Vasárnapi Hírek*, 3 November 2018. 19.

because a couple of factors did, after all, make the undertaking easier, or at least partly possible:

- a) I did spend all of the first, and most impressionable, twelve years of my life, those between 1948 and 1960, in the Jewish quarter of Szinerváralja.
- b) The study of history (i.e. researching the past) has become my chief occupation, which is to say that it was my professional duty to put my memories into some kind of order. In addition, *en route* as it were, I had gradually to realise that these, at first sight unconnected, facts were in my case inextricably intertwined: not only the Romanian majority but, equally, the Hungarian Jewish minority of Szinerváralja have impressed themselves ineradicably on my consciousness and have, indeed, become embedded in my personality. This basic situation was further nuanced by the fact that the (for the most part) root-and-branch Calvinists of Szinerváralja, were only relatively in a majority over the Magyarised Catholics of Armenian,¹⁴⁹ Zipser (ethnic Germans from the Slovak area), “Danube Swabian” (ethnic German),¹⁵⁰ Polish,¹⁵¹ Slovene or Croat¹⁵² and Czech¹⁵³ origin, especially in the Jewish quarter, where of course those of Jewish faith continued to live in relatively greatest numbers and which, if only because of its synagogue and the ritual baths in Gyár Street, retained its Jewish character. This was thus a way of life, a multiple minority situation, that accompanies the individual socialised in this milieu all through his life, wherever fate should later happen to cast him.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Csergezán, Kamenszki, Patován. (There was also a family called Ciprisz, presumably neo-Greek or perhaps Macedo-Romanian in origin, like the family by the name of Țințaș.)

¹⁵⁰ Jakner, Kretzinger, Simf, Tefenhardt, Stauder, Zeispergel, (cf. Incze [1982]: op. cit. 38). Between 1955 and 1960 I had classmates and teachers called Groszhardt (Józsi and Matyi), Hölzli (Erzsi and Jani), Ulmann (István), Schönpflug (Zoli), Schmutzer, Printzinger (Ferenc), Ébersz (Pál) and Wendlinger (Mária), and one neighbour was Uncle Jóska Strempele. But I also well remember the Nágels and the Starmüllers.

¹⁵¹ Brezovszky, Kmiatek, Netoleczky, Radvánszky and so forth.

¹⁵² Habarics, Morecz (?).

¹⁵³ Konyicska, Smillár, Tomanek, Vavrek.

¹⁵⁴ “The Transylvanian [Partium] Hungarians have one relationship to the Romanian majority in Romania and another to Hungary proper, where Hungarians are in the (overwhelming) majority. And they want to remain different, that is to say Hungarian, not only *vis-à-vis* the majority Romanians but also insist that the Hungarians of Transylvania [Partium] differ from the Hungarians of Hungary proper: in other words, it wants to remain a minority *vis-à-vis* its own majority nation, as well. *Thus, nothing can be said that is not formulated in terms of minority–majority* [...]. Every comparison points towards the minority because it is only and always particles that resemble each other.” Géza Páskándi: A kiválasztott és az alkalmas [The Chosen and the Suitable]. In Judit Havas – Gabriella Lengyel (eds.): *Párbeszélgetés. Írók, költők a Károlyi-palotában* [Conversations à Deux. Writers and Poets in the Károlyi Palace]. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kortárs – Dinasztia, 2000. 73. (My emphasis.)

This is indeed what happened to me, because although for a long time I did not ascribe any particular importance to my early experiences with the Jews of Szinerváralja, or indeed with Jews in general, after our move to Hungary in 1962, first as a student at Sárospatak (1962–1965) and then as an undergraduate in the Arts Faculty of Budapest University and a member of the Eötvös Collegium (1968–1973), I had countless experiences that I was able to “interpret” solely and exclusively thanks to the “imprinting” I had in my Szinerváralja childhood. By this I do not, of course, mean to suggest that I carried some kind of holy grail in my knapsack, but rather that after much reflection on the topic I gradually came to realise that, subconsciously or unconsciously, I had acquired extraordinarily valuable life experiences in my boyhood, the systematic processing of which could help me understand a number of interconnections, of whose existence the overwhelming majority of my Hungarian coevals (including many of those of Jewish background) – through no fault of their own, since they were taboo topics – could not be aware. In the absence of such handles on it, even the most intelligent of them could obtain only with a great deal of effort – from specialist books, bulky monographs, and dusty archives – the kind and volume of knowledge and the conceptual framework involved, that was, as one might put it, handed to me on a plate by Fate, and without which it is extremely difficult, if not impossible, to orient oneself amidst the various nooks and crannies of Hungarian societal development and social psychology, topics which continue to remain highly sensitive both at the emotional and at the political level. And even if they should somehow manage to do this (and there is no reason why they should not), it remains questionable whether, behind the *termini technici*, there is genuine, personally lived-through, and sometimes suffered-through, practical experience.

In retrospect it seems very likely that it was on the basis of these childhood and adolescent memories that I kneaded together, between 1962 and 1970, in the depths of my consciousness, my “ideal” Jewish personae which, though far from perfect, helped me greatly to orient myself and to shape my typological sensibility: they ensured a relatively secure point of departure, despite the fact that I knew almost nothing at the time about the stages and hidden hierarchies in the evolution of Hungarian society, the formation of the middle class and of the nation, the time-depths involved, and the internal system of prejudices that everywhere reached far down into the depths.¹⁵⁵

And here I must return to one of my fundamental experiences in Hungary: neither during the years spent in Sárospatak (1962 to 1965), nor around 1968–1970 in the Arts

¹⁵⁵ “The [...] (Hungarian) social class system not only does not strive for neutrality of values but on the contrary must gain the validity of the categories of its estates, and subsequently of the quasi-estate, middle-class categories, as well as the justification for individuals’ standing, on a different level, in the form of qualification [...]. To both sides of the pervasive divide [in the evolution of Hungarian society and in public thinking] and to every kind of societal division, to every means of bettering oneself in society, qualitative concepts were attached, which manifested themselves in the way the groups treated each other and in the forms of contact.” Zoltán Tóth: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. [The Norm of the Estates and ‘Christian Embourgeoisement’. An Essay on Social History]. *Századvég*, (1991), 2–3. 69–91.

Faculty in Budapest, did it, for a long time, dawn on me *why* many strict, one might even say diehard, members of the Budapest socialist *nomenklatura*, young people enrolled in the Lajos Kossuth College for Boys, who preserved the values of the Calvinist world of the 1930s – and later my fellow students in their early twenties in the capital – *sought my company*, in particular? Whereas they could have taken their pick of children of intellectual families from the countryside, or even from “genteel” families that had slipped down the ladder.

Because that was how I saw them, as genteel Hungarian boys and girls from Budapest, for with one or two exceptions, they all had Magyar names and apart from their clothing being somewhat better quality than ours, they differed from us not in the slightest, unless perhaps in that they (though not all of them) *seemed* to be a little more self-assured and were less afraid of our strict teachers than were we.¹⁵⁶ Though already in Sárospatak it did begin to dawn on me that I seemed to know them better than did my fellows – but the nature of this instinctive knowledge did not become clear even to myself for a long time, and it never occurred to me that the attraction might be reciprocated (that is to say, that they felt that the more than averagely sensitive character that I brought with me from my previous *minority existence* might be closely related to theirs). To say nothing of the fact that many of them, by chance, as it were, experienced with a shock so much the greater the true state of affairs,¹⁵⁷ which has by now spawned a library of specialist literature.

It was equally curious that, wherever in the course of my wanderings in the outside world (London, Amsterdam, Bucharest, Vancouver, New York, Paris) I happened to sit down alone in a café or pub, I would invariably be approached and asked in the course of the conversations, whatever the language, whether I did not, by any chance, happen to be Jewish?¹⁵⁸ Because my interlocutors would invariably turn out to be descendants of Jews who had emigrated from Central and Eastern Europe.

¹⁵⁶ Cf. Borsi-Kálmán (2002): op. cit. 229, 232–233, 261.

¹⁵⁷ The associated questions of ethics and identity – which subsequently inevitably affect ways of life, group formation, choice of life partner, etc. – were formulated at age 30, just at the high point of the “regime change” in 1989, by an author a little younger than “the great generation”, in an important if little-cited essay, which may be summed up thus: “Is it possible to regard someone as a Jew, *is it possible to expect* him to regard himself as a Jew, if in his most impressionable years it never occurred to him that he was a Jew, and it was only from one day to the next that he was informed, or realized, that he was a Jew, that is to say that he was unexpectedly landed with a burden he had had no connection with in his upbringing: *is it conceivable* that such a person (whether an adult or, as is more common, a child) can acquire a Jewish identity overnight, that he can develop a complete Jewish identity (without, subsequently, having to pay a price), and that that identity becomes an organic part of his whole consciousness?” László Márton: *Kiválasztottak és elvegyülők* [The Chosen and the Blenders]. Budapest, Magvető Kiadó, 1989. 24–25. (Emphases in the original.) The present author fully identifies with Márton’s diplomatic answer to this question: “I leave the response to the reader”. Ibid. 25.

¹⁵⁸ I once experienced this myself, even in the Eötvös Collegium, in the early autumn of 1968. See further Borsi-Kálmán (2002): op. cit. 263; Borsi-Kálmán (2018): op. cit. 167.

In conclusion: my *partially* “quasi-Jewish” socialisation in the Jewish quarter of Szinerváralja in another, some half-century old, historical time was felt by those of my coevals in Hungary (especially in Budapest) who had become detached from their Jewish roots, or who had consciously kept their distance from them, to be intuitively “quasi-Jewish”, even if – like me – they could not really have been aware of its nature and possible outcome. In other words, it was a matter of the fortunate coalescence of a “secondary Jewish identity”¹⁵⁹ from two kinds of origin and different motivations.

And this probably remains the case to this day.¹⁶⁰

Epilogue

In the catacombs of the Yad Vashem Holocaust History Museum in Jerusalem, which preserve a complete record of the Central European Jewish communities destroyed during World War II, the most striking stele happens to be that of the Jews of Szinerváralja, a fact which should be interpreted as an elegiac memorial to the scintillating quondam communal – and increasingly middle-class – life of the Hungarian Jews of Szinerváralja

¹⁵⁹ For my part, as some kind of summing up, I am inclined to identify this very complex identity-seeking/identity clarifying *process* as a kind of “secondary Jewish identity”. I have tried to summarise my views on this topic in: *Töredék. Töprengés a honi antiszemitizmus természetéről, avagy óvatos javallatok a magyar–magyar viszony rendezésére* [Fragment. Reflections on the nature of anti-Semitism in Hungary, or cautious proposals for dealing with the Hungarian–Hungarian relationship], a volume of 324 pages currently accessible as an e-book on the website of the [National Széchényi Library](#) and the [István Bibó Intellectual Workshop](#). An expanded version: Borsi-Kálmán (2014): op. cit.; see also Béla Borsi-Kálmán et al. (eds.): *Homályzónák/Zones d'ombre. Felvilágosodás és liberalizmus/Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára* [Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire]. Budapest, Kortárs Kiadó, 2019. 419–436. The same phenomenon is discussed in its historical context by one of Hungary's leading contemporary thinkers: “[Why did Hungarian Jews] remain Jewish? [...] Why did they not become Hungarians [Czechs, Poles, Romanians] of the Mosaic faith [in the way that in the western parts of the German lands Jews did indeed become Germans of the Mosaic faith]? *I feel that they were very much on the pathway to this.* But then came the Holocaust. And nothing and no one will ever erase the memory of this, and not only from the survivors and their descendants. *Is it perhaps the traces of these memories that I recognise in the Other?*” Vajda (2018): op. cit. 5.

¹⁶⁰ In the interests of the never-attainable, complete (historical) Truth, I have to say that while this “knowledge” would have made it easier to do so in theory, the thoroughly politicised, enduringly estate-like (suspicious) character of Hungarian social relationships and the complete and total identification that it *demand*s from both sides, did not, ultimately, make it possible for me to fit fully into any of the key segments or categories. That is to say, anything that I gained on the swings, I lost on the roundabouts (Cf. Tóth [1991]: op. cit.), and see further Borsi-Kálmán (2002): op. cit. 232–234, 264–266; Borsi-Kálmán (2018): op. cit. 179–190; and also Péter N. Nagy's conversation with lead researcher Luca Kristóf in: *A világ pörög, az elitlista stabil. A kulturális kiválóságokról szóló felmérésről* [The world spins, the list of elites stays still. On the survey conducted among outstanding cultural figures]. *Élet és Irodalom*, 17 May 2019. 7.

and its relative (but at the same very real) weight. This is evidenced not only by the unusual, almost half-a-door-wide plaque in white marble that bears the inscription *The Jewish Community of Szinérváralja*, but also by how it stands out from the forest of Polish, Ukrainian, Romanian, etc. texts by virtue of the fact that it is written *in the Hungarian language* and, furthermore, has had the ancient Hungarian coat-of-arms engraved on it.¹⁶¹

Appendix

By way of a melancholy memorial I list here the personal data of those (including my father's playmates, some born in the same year as he, 1920) who are recorded as having been born in Szinérváralja:

Benedikt, Miklós, 17 April 1913 (mother's maiden name: Judit Stern) – disappeared: Dubenko, 23 January 1943.

Berger, Jenő, 17 June 1907 (mmn: Mária Dávid) – disappeared: Alekseyevka, 17 January 1943.

Berkovics, László, 1915 (mmn: Gizella Markovits) – disappeared: 21 December 1942.

Berkovics, Sándor, 7 February 1920 (mmn: Gizella Moskovics) – disappeared: Ilovskoye, January 1943.

Bíró, Géza, 28 November 1909 (mmn: Ilona Neumann) – died: Szatmárnémeti, 11 November 1944.

Dolf, Hermann, 30 August 1917 (mmn: Veron Goldberger) – disappeared: January 1943.

Felberbaum, Lajos, 1918 (mmn: Eszter Markovits) – disappeared: Novy Mir, 25 January 1943.

Grosz, Géza, 1 March 1902 (mmn: Vilma Schoberl) – disappeared: Atamanskoye, 23 January 1943.

Grosz, Mór, 22 July 1920 (mmn: Berta Perl) – disappeared: Hoskoye, January 1943.

Helprin, Márton, 14 November 1920 (mmn: Regina Katz) – disappeared: Oziryany, 1 February 1944.

Herskovits, Ignác, 28 December 1903 (mmn: Matild Herskovits) – died: Dubenko, 22 January 1943.

Herskovits, István, 3 October 1921 (mmn: Matild Rosner) – wounded: Hajdúszoboszló, 21 August 1944.

Herskovits, László, 1919 (mmn: Matild Rosner) – disappeared: 17 January 1943.

Herskovits, Márton, 13 July 1913 (mmn: Matild Herskovits) – disappeared: Dubenko, 23 January 1943.

Hossko, József, 3 June 1920 (mmn: Rozália Löwy) – disappeared: Ilovskoye, January 1943.

Izsák, Ábrahám, 24 December 1910 (mmn: Hani Friedmann) – disappeared: Atamanskoye, 23 January 1943.

Izsák, Adolf, 10 December 1919 (mmn: Helén Najovics) – died: Nikolayevka, 17 January 1943.

¹⁶¹ I am grateful for this information to my former diplomatic colleague in Bucharest, József Nagy, who later served as Ambassador in Chişinau and Bogotá. I was able to confirm this with my own eyes in the summer of 2008, on my first visit to Israel.

- Izsák, Jenő*, 26 August 1914 (mmn: Hani Friedmann) – disappeared: Atamanskoye, 28 January 1943.¹⁶²
- Markovits, Sándor*, 6 March 1908 (mmn: Regina Glück) – disappeared: Atamanskoye, 23 January 1943.
- Moskovits, Sámuel*, 19 September 1909 (mmn: Eszter Salamon) – disappeared: Budeny, 16 January 1943.
- Neumann, Sándor*, 1911 (mmn: Szerén Weil) – died (no further data available).
- Simon, Jenő*, 1919 (mmn: Helén Steinberger) – disappeared: Shimonkovce, 23 March 1943.
- Weisz, Zoltán*, 1911 (mmn: Malvina Izsák) – disappeared: Hungarian eastern front, January 1943.¹⁶³

Bibliography

- Bereznay, András – Mark Almond: *The Times Atlas of European History*. London, Times Books, 1994.
- Bereznay András: *Erdély történetének atlasza*. Budapest, Méry Ratio, 2011.
- Bereznay András: *A cigányság történetének atlasza. Térképezett roma történelem*. Budapest, Méry Ratio, 2018.
- Borsi-Kálmán Béla: A „feladat”. *Jelenkor*, 38. (1995a), 3. 264–273.
- Borsi-Kálmán Béla: Az ideális „asszimiláns”. *Korunk*, 6. (1995b), 2. 38–47.
- Borsi-Kálmán Béla: *Kihívás és eretnokség. Adalékok a román–magyar viszony történetéhez*. Sepsiszentgyörgy, Kaláka Könyvek, 1996.
- Borsi-Kálmán Béla: Az ideális „asszimiláns” avagy a „feladat” (Bíró Béla beszélgetése a szerzővel). In Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből*. Pécs, Jelenkor, 2002. 223–292.
- Borsi-Kálmán Béla: Töredék. Töprengés a honi antiszemitizmus természetéről, avagy óvatos javallatok a magyar–magyar viszony rendezésére. In Borsi-Kálmán Béla et al. (szerk.): *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Zones d'ombre. Lumières et libéralisme. Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire*. (h. n.), (k. n.), 2013. 279–292.
- Borsi-Kálmán Béla: *Zsidók Temesvárott... és széles e világban. Esszék a magyar–zsidó (zsidó–magyar) szimbiózis történetéből*. Budapest, Lucidus, 2014.
- Borsi-Kálmán Béla: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” I. Változatok az „aha-élményre”. *Korunk*, 28. (2017a), 10. 89–95.
- Borsi-Kálmán Béla: Emlékek és reflexiók EP „Mesterről” II. *Korunk*, 28. (2017b), 11. 105–111.
- Borsi-Kálmán Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2018.
- Cussans, Thomas: *Kings and Queens of the British Isles*. London, Times Books, 2002.
- Czeizel Endre: *Költők gének titkok. A magyar költőgénuszok családfaelemzése*. Budapest, Galenus, 2001.

¹⁶² See Dr Gavriel bar Shaked (ed.): *Nevek. Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken* [Names of Jewish Victims of Hungarian Labour Battalions], vol. II. A–J, New York, 1992, Szól a Kakas Már – Beate and Serge Klarsfeld Foundation – Yad Vashem. 50, 56, 68, 69, 82, 171, 225, 386, 392, 461, 474, 475, 504, 516.

¹⁶³ Ibid. vol. III. K–ZS. 232, 266, 293, 513, 704.

- Deák István: Tisztesség és becsület a II. világháborúban. Zsidókat mentő magyar katonatisztek. *História*, 32. (2010), 8. 12–18.
- Incze János: Önarckép azaz lelátás hat évtized tetejéről. Bukarest, Kriterion, 1982.
- Képès, Sophie: Les vie d'Eva. *La Revue des Ressources*, 2011. január 9. Online: www.larevuedesressources.org
- Kiss Erika Márta: *Erdély zsidó közösségei a kezdetektől napjainkig a temetők tükrében.* (PhD-értekezés.) Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2014.
- Kövesdi Péter: Titkok mérgezik a lelkeket (Interjú Gárdos Péterrel). *Vasárnapi Hírek*, 2018. november 3. 19.
- Márton László: *Kiválasztottak és elvegyülők.* Budapest, Magvető, 1989.
- Nagy N. Péter: A világ pörög, az elitlista stabil. Beszélgetés a kulturális kiválóságokról szóló felmérésről Kristóf Luca kutatásvezetővel. *Élet és Irodalom*, 2019. május 17. 7.
- Nagy-Talavera, Nicholas: *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Romania.* (h. n.), Center for Romanian Studies, 2001.
- Nagy-Talavera, Nicholas: *Nicolae Iorga. A Biography.* (h. n.), Center for Romanian Studies, 2008.
- Németh Ferenc: Zsidó kereskedők szerepe a magyar polgárosodásban. Beszélgetés Bácskai Vera gazdaságtörténésszel. *Szombat*, 1991. március 1. Online: www.szombat.org/archivum/zido-kereskedok-szerepe-a-magyar-polgarosodasban
- Páskándi Géza: A kiválasztott és az alkalmas. In Havas Judit – Lengyel Gabriella: *Párbeszélgetés. Írók, költők a Károlyi-palotában.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kortárs – Dinasztia, 2000. 62–75.
- Palmer Kálmán (szerk.): *Nagybánya és környéke. A Magyar Országos és Kohászati Egyesület első vándorgyűlése alkalmára.* Nagybánya, Molnár Mihály nyomdája, 1894.
- Porumbăcean, Claudiu – Viorel Câmpean – Kereskényi Sándor: *Oameni din Seini.* Arad – Satu Mare, Editura „Vasile Goldiș” University Press Arad – Editura Muzeului Sătmărean, 2013.
- Reviczky Ádám: *Vesztes háborúk – megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre.* Budapest, Magvető, 1985.
- Shaked, Gavriel bar (szerk.): *Nevek. Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken – Names of Jewish Victims of Hungarian Labour Battalions.* II. kötet. A–J. New York, Szól a Kakas Már – Beate and Serge Klarsfeld Foundation – Yad Vashem, 1992.
- Sike Mária Márta – Tamási Attila (szerk.): *Szinérváralja. A héthegyű város. Rendhagyó monográfia.* Nagybánya, Genius, 2015.
- Staar Gyula: Interjú Tóth Imrével. In Tóth Imre: *Isten és geometria.* Budapest, Osiris, 2000.
- Szilágyi Adalbert-Béla (szerk.): *Szinérváralja.* Sárvár–Szinérváralja, az RMDSZ Szinérváraljai Szervezete, (é. n.)
- Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, (1991), 2–3. 75–130.
- Vajda Mihály: Mentalitások. *Élet és Irodalom*, 2018. február 2. 5.